

caroig • 13

ietec

*instituto de estudios
territoriales el caroig*

juny 2020

Pedreria de Sellent. Josep Esteve Adam.

Editorial

Ruralitats i desenvolupament rural

Fa temps que estem abordant diverses iniciatives, pròpies i alienes, però totes profundament endògenes, sostenibles i comunitàries que haurien de configurar una constel·lació i/o xarxa d'iniciatives que tenen com a finalitat bàsica la supervivència, en el present, dels pobles i les gentes del Caroig i, en un futur mediat que construïm ja, el benviure

digne i viu de les persones i del context socionatural i patrimonial en el que aquestes viuen.

El paper de les dones en la configuració d'aquestes *ruralitats i en el desenvolupament* ha de ser absolut, especialment ara —malgrat que des de sempre i, molt especialment, des dels anys noranta està implementant-se— i, tant socialment com institucionalment, ha de potenciar, per una banda,

Edició

Institut d'Estudis Territorials El Caroig

Editor

pep aparicio guadas

Consell de direcció

Vicente Manuel Sanz Gómez,
Vicent Aparicio Guadas, Juan José
Castellano Castillo, Mariola Aparicio
Cortés i Santiago Ciges Barberán
(administrador web i edició digital)

Consell de redacció i assessorament:

Miguel Albalat Pareja, Gonzalo
Almela Tortosa, Marina Aparicio
Barberán, Mariola Aparicio Cortés,
Vicent Aparicio Guadas, Manolo
Aparicio Navarro (*), Mercedes
Barberán Juan, Teresa Barberán
Juan, Juan José Castellano Castillo,
Miguel Jesús Castillo Gómez,
Alfredo Barberán Cerdán, Teresa
Ciges Barberán, Ángeles Cortes,
Joan Gramuntell Picher, Joseph
Gulsoy, Toni Guzmán Madrigal, José
Antonio Piqueras Arenas, Victoria
Sanchis Guzmán, Vicente Manuel
Sanz Gómez, Javi Reig, Francisca
Borox López, Maite Mollá Villaplana,
Manoli Mollá Villaplana, Trini
Martínez i Rubio, Vicent Guíjarro
Merlos i Encarna Such Cardona

Col·laboradors d'aquest número:

Josep Ramon Nebot Cerdà, Xavi
Soler, Jose Francisco Serrano
Gandia, Martine van Boven, José
Manuel Almerich Iborra, Alicia
Pascual García, Red Espanyola de
Desenvolupament Rural, Santiago
Ciges Barberán, Enrique Gandía
Álvarez, Asunción Martínez Valle,
Ángel Velasco Berzosa, Juan José
Castellano Castillo.

Correcció i traducció:

IETEC el Caroig

Disseny i maquetació: gap

Il·lustracions:

Josep Adam Esteve

ISSN: 2386-2963

Dipòsit legal: V-1641-2014

Redacció, secretaria i administració:
Plaça de la Comunitat Valenciana s/n
46 810 Ènguera

ietecelcaroig@gmail.com
www.ietecelcaroig.tk

PVP 5 euros

la consolidació dels serveis bàsics — lluites que encara han de continuar i enfortir-se i esdevenir guia en els funcionaments institucionals locals, mancomunals... i socials... — i, per altra, la floració de diferents noves iniciatives socioeconòmiques amb una característica clarament multifuncional de producció creativa de bones notícies i novetats.

Per tant, les polítiques públiques, associatives, organitzacionals, comunes... s'han d'encaminar, de manera cooperadora, a (i) promoure i/o consolidar activitats econòmiques, de serveis, de creació cultural i patrimonial... (ii) recombinar el capital privat amb el capital públic i el social, tot iniciant processos de cogestió de produccions, mercats — locals, comarcals... —, d'intercanvis..., de producció de natura... en un marc de reconfiguració del Caroig *com territori intel·ligent i viu* que (iii) ha de recompondre la xarxa comunitària tradicional amb els nous elements de malla modernitzadora, caracteritzats per la integració i la disponibilitat multiescalar, multiactoral i amb una forta dinamització i competència de les iniciatives rurals, reconegudes institucionalment i social, com fonamentals per vertebrar la societat rural, garantir la sostenibilitat del territori i repoblar aquests territoris, mitjançant una veritable Agenda Rural Valenciana¹.

¹ Tal i com apareix a l'informe *Ruralidades: una ambición que compartir*, que és el resultat de la feina de la missió *Agenda Rural* llançada per la ministra de Cohesió i Relacions Territorials amb les Autoritats Locals i el ministre d'Agricultura (França), el passat mes d'abril'19.

Ruralidades y desarrollo rural

Hace tiempo que estamos abordando diversas iniciativas, propias y ajenas, pero todas profundamente endógenas, sostenibles y comunitarias que deberían configurar una constelación y/o red de iniciativas que tienen como finalidad básica la supervivencia, en el presente, de los pueblos y las gentes del Caroig y, en un futuro mediato que construimos ya, el bien vivir digno y vivo de las personas y del contexto sacionatural y patrimonial en el que estas viven.

El papel de las mujeres en la configuración de estas *ruralidades y en el desarrollo* debe ser absoluto, especialmente ahora — aunque desde siempre y, muy especialmente, desde los años noventa está implementando — y, tanto socialmente como institucionalmente, debe potenciar, por un lado, la consolidación de los servicios básicos — luchas que aún deben continuar y fortalecerse y convertirse en guía en las funcionamientos institucionales locales, mancomunales... y sociales... — y, por otro, la floración de diferentes nuevas iniciativas socioeconómicas con una característica claramente multifuncional de producción creativa de buenas noticias y novedades.

Por tanto, las políticas públicas, asociativas, organizacionales, comunes... deben encaminarse, de forma cooperadora, a (i) promover y/o consolidar actividades económicas, de servicios, de creación cultural y patrimonial... (ii) recombinar el capital privado con el capital público y el social, iniciando procesos de cogestión de producciones, mercados — locales, comarcals... —, de intercambios..., de producción de naturaleza... en un marco de reconfiguración del Caroig como *territorio inteligente y vivo* que (iii) debe recomponer la red comunitaria tradicional con los nuevos elementos de malla modernizadora, caracterizados por la integración y la disponibilidad multiescalar, multiactoral y con una fuerte dinamización y competencia de las iniciativas rurales, reconocidas institucionalmente y social, como fundamentales para vertebrar la sociedad rural, garantizar la sostenibilidad del territorio y repoblar estos territorios, mediante una verdadera Agenda Rural Valenciana¹.

¹ Tal y como aparece en el informe *Ruralidades: una ambición que compartir*, que es el resultado del trabajo de la misión *Agenda Rural* lanzada por la ministra de Cohesión y Relaciones Territoriales con las Autoridades Locales y el ministro de Agricultura (Francia), el pasado mes de abril'19.

Sumari

EL MASSÍS DEL CAROIG: D'ESPAI A CONSERVAR A 'PRODUCTOR DE NATURA'	3
LA COSTERA-CANAL EN XARXA: LA TERRITORIALIZACIÓN COMO EJE DE UN PROYECTO SUPRAMUNICIPAL	5
ENTREVISTA A MARTINE VAN BOVEN	9
MUJERES EMPODERADAS EN EL TERRITORIO DEL CAROIG	12
ELS CAMINS DE MUNTANYA AL MASSÍS DEL CAROIG	13
UN EJE VIARIO EN LA ANTIGÜEDAD	16
RURALITATS, UNA AMBICIÓN QUE COMPARTIR	17
LA PILOTA A LA CANAL DE NAVARRÉS: UNA HISTÒRIA D'OBLIT I ESPERANÇA	19

Des de fa ja un temps, diferents sectors vinculats a la conservació i procedents d'àmbits i visions diverses venen plantejant la necessitat d'explorar noves aproximacions a la tradicional disjuntiva que contraposa la protecció de determinats territoris amb les possibilitats de desenvolupament socioeconòmic de les poblacions que hi viuen. Una disjuntiva que, en el nostre context més pròxim, es veu accentuada pel fet que moltes de les zones que alberguen trets ambientals rellevants (i, per tant, susceptibles de ser protegits) són també àrees d'interior sotmeses en major o menor mesura als processos, com el despoblament o la crisi del sector primari, que afecten de forma general a la nostra ruralia i que donen lloc al seu torn a una percepció generalitzada de falta d'expectatives, abandonament per part dels poders públics i, en general, de desànim i frustració. No és estrany, per això, que la població d'aquestes àrees es mostre com a mínim reticent, quan no obertament hostil, davant la possible implantació d'iniciatives formals de protecció del territori i la natura, sobretot i especialment quan, amb massa freqüència i no sempre de forma injustificada, aquestes iniciatives es perceben com una mera limitació per a la implantació o desenvolupament d'usos i activitats, no han tingut suficientment en compte les aspiracions de la població local o, fins i tot, han decebut obertament expectatives prèviament creades, de forma explícita o implícita, per part dels promotors de la conservació.

No es tracta, en tot cas, d'una situació nova, ni tampoc específica del nostre context social i territorial. Des de la seua aparició, en la segona meitat del segle XIX, els espais naturals protegits han representat un dels principals instruments per a la conservació de la Natura en tot el món. Una rellevància que segueix sent reconeguda i destacada per totes les instàncies internacionals, però que amb el transcurs del temps ha hagut d'adaptar-se a nous reptes i circumstàncies socials, econòmiques, territorials i científiques: des dels criteris eminentment escènics i paisatgístics que guiaren la declaració dels primers parcs nacionals en els Estats Units d'Amèrica, fins al paper fonamental que a hores d'ara ha d'atribuir-se a les àrees protegides en el marc de qualsevol estratègia de mitigació del canvi climàtic, els espais naturals han recorregut un llarg camí en paral·lel als avanços científics i tècnics que han millorat de

El Massís del Caroig: d'espai a conservar a 'productor de natura'.

Josep R. Nebot Cerdà,
Biòleg i Tècnic medioambiental

forma substancial el coneixement dels processos que afecten a la conservació del ecosistema i les espècies; però també, i sobretot, als canvis experimentats per les pròpies societats, que no solament exigeixen dels poders públics un compromís actiu i decidit en la defensa del territori i el medi ambient, sinó que també reclamen un major protagonisme en aquesta defensa i una participació efectiva en els beneficis que hauria de reportar.

Superar doncs la dialèctica entre conservació i desenvolupament econòmic és encara, en molts casos arreu del món, un autèntic repte per a les polítiques de protecció d'espais naturals, i no són poques les aproximacions que tracten de conciliar aquestes visions aparentment contraposades. És innegable que la funció fonamental i específica que s'atribueix a la protecció d'espais naturals és la de contribuir a la preservació d'elements naturals, paisatgístics i patrimonials que motiven la seua declaració com a tals; però és evident també que aquesta contribució no pot limitar-se a hores d'ara a una visió exclusivament basada en la *conservació passiva*, entesa aquesta com l'establiment de mecanismes legals i administratius dirigits a evitar (o limitar) accions que eventualment puguin afectar als valors que són objecte de regulació específica. Especialment en un context ambiental i territorial secularment humanitzat com el valencià, cal fer passes decidides en el sentit que cada volta amb més freqüència ve anomenant-se, en l'àmbit internacional, com a "*producció de natura*": per tal de garantir la preservació a llarg termini de molts dels nostres elements naturals rellevants, no hi ha prou amb tractar d'evitar accions humanes que hi puguin incidir de forma desfavorable, sinó que cal adoptar mesures actives que, en funció de cada cas, contribuïsquen no solament a la viabilitat d'aquests elements (i a la seua restauració quan això siga necessari), sinó també, i sobretot, a millorar la qualitat de vida de la població local i a oferir oportunitats reals, efectives i ambientalment sostenibles per al seu

desenvolupament socioeconòmic. Exemples d'aquestes aproximacions sovintegen arreu del món¹ i, fins i tot, al mateix País Valencià, a les comarques dels Ports i el Maestrat, està desenvolupant-se, conjuntament amb els territoris limítrofs de Catalunya i Aragó, un projecte encara incipient però prometedor basat en aquestes mateixes premisses.²

Sembla innecessari —i fins i tot presumptuós per part d'algué que només coneix superficialment la realitat de la zona— insistir ací en els innegables valors que el massís del Caroig, entès en un sentit ampli, atresora des dels punts de vista ambiental, paisatgístic o cultural, i que justifiquen que tant el propi massís com diverses àrees adjacents hagen format part des de fa temps dels diferents catàlegs d'espais naturals de interès que han vingut proposant-se des de diverses entitats i organismes. De fet, la diversitat d'hàbitats i la presència d'espècies rellevants de flora i fauna van fer que diversos sectors d'aquest vast territori foren designats per formar part de *Natura 2000*, una xarxa ecològica coherent d'espais protegits que abasta la totalitat de la Unió Europea. La Muela de Cortes i el Caroig, amb més de 61.500 hectàrees —el major dels territoris valencians inclosos en la xarxa— o la Serra d'Énguera, amb 17.300 hectàrees, són a hores d'ara dos dels espais que formen part de *Natura 2000*, fins el punt de constituir, en conjunt —i en estreta relació amb altres àrees pròximes també incloses en la xarxa, com ara les serres de Martés i el Ave o la mateixa Vall d'Aiora— un dels espais naturals més singulars i rellevants del País Valencià. La peculiar combinació de factors geogràfics, ecològics i històrics que caracteritza aquesta zona l'ha convertida en un vertader refugi per al món natural d'aquestes comarques valencianes, amb una notable extensió i diversitat d'hàbitats forestals —boscos i bosquines— i les espècies animals i vegetals que prosperen al seu recer. Tot i això, i des d'una perspectiva de conjunt, hi ha sobretot dos tipus d'hàbitats que remarquen l'excepcionalitat d'aquest territori: el primer d'ells, associat a les omnipresents cingleres, pedruscallers i afloraments rocallosos, permet la presència de nombroses espècies vegetals endèmiques o d'àrea restringida, alhora que representen el lloc idoni per a la nidificació de nombroses espècies d'aus. El segon, associat a la presència d'aigua, present en la serralada tant a través del diversos rius i rierols que l'envolten

¹ Vegeu, per exemple: Jiménez Pérez, Ignacio (2018). *Producción de Naturaleza. Parques, rewilding y desarrollo local*. Tundra Ediciones, Almenara.

² Maestrazgo-Els Ports (Els tres Regnes): <https://www.maestrazgoports.org/ca/>

i la travessen, com per la presència de formacions càrstiques que abunden pertot arreu d'aquest importantíssim enclavament hidroclògic i hidrogeològic.

Aquesta situació ambiental de partida, afegida a les peculiars característiques del poblament del territori (amb característiques diferencials entre la Muela i el Caroig pròpiament dits, on els aprofitaments humans són a hores d'ara pràcticament inexistents, i la serra d'Énguera, amb masos i llogarets escampats per tota la seua superfície, arrecerats a les valletes i als enclavaments amb un sòl més apte per al cultiu) i a un patrimoni cultural realment remarcable, fa pensar en la zona com una de les àrees més apropiades per a explorar estratègies de conservació i desenvolupament alternatives o complementàries, com l'abans esmentada *producció de natura*. De fet, fins i tot elements com ara el complex hidroelèctric bastit aprofitant les condicions del llit del Xúquer o la pròpia Reserva de Caça de la Muela de Cortes poden representar factors rellevants si són integrats, en la mesura possible i de la forma adequada, en una estratègia de desenvolupament conjunta i ambiciosa. Finalment, i també en aquest sentit, la preexistència de les figures de protecció abans esmentades en el marc de la Xarxa Natura 2000, com també l'experiència adquirida en la seua gestió, constitueix també una base sòlida a partir de la qual explorar el pas cap a una conservació activa i participada, en la qual les activitats humanes que contribueixen a preservar i incrementar els valors naturals i culturals tinguen un paper protagonista i representen una font directa i indirecta de beneficis culturals, socials i sobretot econòmics per als habitants dels pobles de la serra. Pas que, no cal dir-ho, ha d'exigir també a les administracions públiques un canvi substancial respecte a moltes de les inèrcies i dinàmiques a les que es troba més habituada: recuperant la seua capacitat d'incidir directament o indirectament sobre el territori (de *gestionar-lo*), per exemple, o posant les bases per tal que la participació social en aquest àmbit, més enllà dels òrgans i mecanismes legalment establerts, és dirigida a assolir una responsabilitat compartida en la que la implicació d'altres agents públics o privats diferents de l'administració ambiental en la gestió dels espais naturals contribueix a millorar l'eficàcia d'aquesta gestió, com també a aug-

Des de l'ermita de Bolbait. Josep Esteve Adam.

mentar la implicació en la conservació d'aquests agents.

Com s'ha insinuat anteriorment, la protecció d'un espai natural mitjançant una figura legal no pot considerar-se cap garantia definitiva per a la seua conservació. Però menys encara si la població local, responsable en la major part dels casos de la pervivència dels valors que hores d'ara es pretén preservar, no n'obté un benefici d'aquesta conservació. La profunda integració que s'estableix entre els condicionants socials, econòmics i mediambientals, fa que un plantejament excessivament sectorial tinga poques probabilitats de reeixir. En aquest sentit, la declaració d'un espai com a protegit ha de considerar-se bàsicament com un pas inicial en la seua preservació efectiva. Es necessari dotar de contingut a les declaracions de protecció, bastint-les dels mitjans econòmics, humans i tècnics escaients. Però sobre tot és important involucrar a la població afectada (propietaris, usuaris, etc.) en la planificació i gestió de l'espai, per a la qual cosa s'ha de facilitar l'accés a la informació, promoure la participació pública en els processos de presa de decisions, i incorporar als agents econòmics i socials en la planificació i gestió del territori. El massís del Caroig compta a hores d'ara amb elements de partida que el fan especialment adequat per explorar noves vies i encapçalar els canvis que hauran de dirigir la conservació de la Natura en el segle XXI; no serà un camí curt, ni senzill, però paga la pena intentar-ho.

PS. Les primeres versions d'aquestes línies van ser escrites fa uns mesos, en uns temps que ara semblen remots i en els que la COVID 19 i les seues conseqüències de tota mena apareixien encara —i com a molt— com una vaga i llunyana amenaça. En aquell moment, havia pensat tancar aquestes planes amb una cita del llibre de l'amic Ignacio Jiménez, al que m'he referit en el text, i que al·ludeix als "límits psicològics davant una oportunitat històrica: *“El nou segle presenta condicions socials, econòmiques, morals i demogràfiques diferents a les del segle passat. No obstant això, la major part dels nostres valors i institucions estan organitzades en funció d'una realitat que ja no existeix, la qual cosa, sobretot, ens impedeix aprofitar les oportunitats que el nou escenari ens ofereix. Açò és encara més important quan aquest escenari a més a més ens demanda que provem enfocaments nous si volem solucionar els problemes ambientals creixents”*. He dubtat sobre l'oportunitat de mantenir-la, perquè si alguna cosa sembla clara a hores d'ara i des del confinament estant, és l'emergència d'una nova realitat que substituirà —dolorosament em tem, almenys en part— aquella vigent fa només uns pocs mesos; ja veieu, en tot cas, que l'he mantinguda: incertesa sobre incertesa, conservem almenys la voluntat d'explorar noves vies i d'estar atents a les oportunitats que, sense dubte, també apareixeran: si els canvis, abans d'aquesta crisi, semblaven necessaris, ara seran simplement inevitables •

1. Contexto

El proyecto La Costera-Canal en Xarxa se enmarca dentro del Pacto Territorial por el Empleo Costera-Canal, que alberga ambas comarcas para el trabajo conjunto en materia de desarrollo local. Dicho proyecto ha sido financiado a través de la línea de subvenciones de LABORA para proyectos experimentales de los pactos territoriales en materia de empleo y desarrollo local, con un total de 240.000 euros, fruto de la estrategia seguida por AVALEM TERRITORI. Este acuerdo territorial es firmado e impulsado en 2016 por los diferentes actores con influencia directa sobre el desarrollo económico y social de las comarcas de La Costera y La Canal de Navarrés: los sindicatos mayoritarios (UGT y CCOO), las asociaciones empresariales (ADEXA y XACEX) y la administración pública, representada por las mancomunidades de La Costera-Canal y La Canal de Navarrés.

Durante su primer año de vida, el Pacto desarrolló un diagnóstico territorial en el que se detectaron las diferentes potencialidades y problemáticas que afectaban al área en cuestión. Dicho estudio se realizó con el objetivo de empezar a desarrollar proyectos con una efectiva incidencia en el territorio. La metodología de trabajo implementado fue con una perspectiva “bottom-up”, a través de la cual los diferentes actores han plasmado sus preocupaciones y sensibilidades respecto al territorio. Fruto de este diagnóstico, se han desarrollado diferentes proyectos como el que se presenta en este documento, cuyos objetivos se han alineado con las conclusiones que se detectaron previamente.

Entre estas áreas de intervención se reveló una preocupación, por parte de los diferentes actores territoriales, respecto al impacto que un acuerdo por el empleo y el desarrollo local podía tener sobre la totalidad del área objeto de estudio, especialmente para aquellos municipios de menor tamaño cuyos servicios e información relevante dependen directamente de áreas de centralidad relativamente alejadas, como es el caso de Xàtiva.

Con este punto de partida y tras la ejecución de dos proyectos experimentales centrados en el turismo y el emprendimiento rural, el Pacto territorial toma la decisión de abordar la problemática de la descentralización a través de “La Costera-Canal en Xarxa”.

La Costera-Canal en Xarxa: la territorialización como eje de un proyecto supramunicipal

Xavier Soler,
coordinador del Pacte
Territorial La Costera-la Canal

2. Participación de los actores territoriales

El principio básico de los acuerdos territoriales y la definición de proyectos experimentales se encuentra en el uso de una metodología “bottom-up” en el diseño de los mismos. Esta metodología propone que sea el territorio el que defina qué y cómo ser a través de la participación de los agentes territoriales. Por tanto, hablamos de una política activa de empleo que permite a cada área definir sus objetivos y proyectos, y presentarlos a la administración autonómica dentro de una línea de subvenciones para la ejecución de proyectos experimentales¹.

Para la definición del proyecto se contó con la participación de los firmantes del acuerdo territorial que, basándose en el diagnóstico, mostraron su voluntad de centrar la iniciativa en las personas en situación de desempleo y en el seguimiento de las mismas, con el fin de acercar servicios y poner a su alcance las oportunidades existentes en ambas comarcas.

Tanto en las fases de diseño, ejecución y evaluación del proyecto, debía tenerse muy en cuenta el concepto de gobernanza territorial. Aspectos como la proximidad en la ejecución y la colaboración interinstitucional o público-privada, han de ser clave en acciones que se enmarcan dentro de la metodología propuesta por AVALEM TERRITORI. Además, el personal técnico del Pacto Territorial, cuyo saber hacer y conocimiento del territorio resulta relevante por su labor en anteriores proyectos, tuvo un papel crucial en el momento de la elaboración de la propuesta que finalmente aprobó el Consejo Rector del acuerdo. Por último, los agentes de desarrollo local más implicados en la política de empleo comarcal, aportaron su visión respecto al proyecto, con consultas personales y directas para validar la idoneidad del plan y los objetivos marcados.

3. Objetivos del proyecto

Tras las consultas realizadas, se definieron diversos objetivos a alcanzar (Tabla 1). El objetivo general alude a la necesidad de dar a conocer el Pacto Territorial por el Empleo en todos los ámbitos, prestando especial atención a las entidades que se integran. Los ayuntamientos pueden resultar grandes desconocedores de este tipo de políticas comarcales cuando no se les hace partícipes de las mismas. Por ello, resulta un objetivo no solo para el proyecto experimental que se desarrolla, sino que se convierte en estratégicamente transversal a todas las actuaciones que ha llevado, lleva y llevará el Pacto Territorial. Se concibió que, acercar el acuerdo a aquellas poblaciones que generalmente no han obtenido rédito o prestaciones de proyectos comarcales, debería tener un efecto de atracción para su implicación tanto presente como futura.

En esta línea se encuentra el primer objetivo específico, cuya finalidad es mostrar el Pacto como una herramienta útil en la gestión de las políticas de empleo locales, como consecuencia de una visión comarcal que beneficia a todos los municipios de ambas comarcas.

Tabla 1. Objetivos del proyecto La Costera-Canal en Xarxa

Objetivo general
Acercar la intervención del Pacto Territorial a toda el área que comprende el acuerdo.
Objetivos específicos
1. Mayor conocimiento por parte de las entidades públicas sobre el Pacto y lo que puede ofrecer.
2. Accesibilidad al personal técnico por parte de las personas potencialmente beneficiarias.
3. Poner en valor los recursos para la búsqueda de empleo existentes.
4. Aumentar el conocimiento sobre el mercado laboral local de las personas en situación de desempleo.

Fuente: elaboración propia a partir del proyecto La Costera-Canal en Xarxa.

¹ EMPACE-2019 (Conselleria d'Economia Sostenible, Sectors Productes, Comerç i Treball). Programa de subvenciones destinadas a fomentar los acuerdos territoriales en materia de empleo y desarrollo local en la Comunitat Valenciana. Proyectos experimentales.

Por otro lado, los objetivos específicos 2, 3 y 4 responden a la demanda de los agentes sociales para centrar el programa en las personas para ofrecerles alternativas sin salir del territorio. Este fin alude a la necesidad de evitar la despoblación que afecta a algunas zonas que comprende el Pacto por el Empleo.

4. Ejecución de “La Costera-Canal en xarxa”

Para llevar a cabo la ejecución del proyecto y cumplir las metas marcadas, se dividió el proyecto en tres fases.

Fase 1. Territorialización: “La Costera-Canal en Xarxa” es un proyecto donde la territorialización de los servicios ha sido la pieza fundamental para

reunir a todas las personas de ambas comarcas. Las comunicaciones y el transporte público deficiente, especialmente desde La Canal de Navarrés hacia La Costera, son los factores que dan una gran importancia a que los servicios no se centralicen en la sede del Pacto, sino que se realicen en las poblaciones de todo el territorio.

En ese sentido, ha primado la distribución territorial de los servicios mediante la división del territorio en cinco áreas correspondientes a:

- Área de actuación 1: La Font de la Figuera, Moixent, Vallada y Montesa.
- Área de actuación 2: L’Alcúdia de Crespins, Cerdà, Torrella, Llanera de Ranes, Rotglà y

Corbera, Vallés, Novetlè y La Granja de la Costera.

- Área de actuación 3: Xàtiva, Llosa de Ranes, Genovés, Llocnou d’en Fenollet y Barxeta.
- Área de actuación 4: Enguera, Anna, Estubeny, Chella y Bolbaite.
- Área de actuación 5: Navarrés, Quesa y Bicorp.

Esta división responde a motivos meramente geográficos con el objetivo de facilitar el desplazamiento de las personas usuarias (Figura 1). Con esta primera distribución hecha, restaba elegir un municipio en cada una de ellas para que actuara como sede del proyecto de su área de proximidad.

Figura 1. Atenciones personalizadas en sedes del proyecto

Fuente: memoria final del proyecto “La Costera-Canal en Xarxa”.

Dicha decisión fue consultada a los ayuntamientos a través del personal técnico de desarrollo local que existe en cada entidad. El resultado de dichas consultas fue la designación de las siguientes sedes:

- Área de actuación 1: Moixent
- Área de actuación 2: L’Alcúdia de Crespins
- Área de actuación 3: Xàtiva
- Área de actuación 4: Chella
- Área de actuación 5: Bicorp

Fase 2. Conocimiento y acercamiento del mercado laboral local. La segunda

fase de la que se compuso el proyecto fue aquella dirigida a intervenir directamente con las personas en situación de desempleo y potenciar los recursos en la materia que existían en ambas comarcas. Para ello, cada una de las sedes sirvió como lugar de trabajo para el personal técnico de empleo, asignando así a una persona a cada una de las áreas para trabajar de forma directa y cercana. Este acercamiento supuso la puesta en marcha de dos servicios concretos:

- a) Por un lado, la creación de la oficina de proximidad mediante la cual, al menos un día a la sema-

na, el personal técnico del Pacto Territorial realizaba atenciones directas y seguimiento a las personas desempleadas de la zona. Además, entre sus funciones se encontraba la generación de sinergias con servicios municipales y empresas de su área.

- b) Por otro, la ejecución de una serie de talleres acerca de la realidad del mercado laboral local, adaptándose a cada una de las áreas y en los que se ofrecían diferentes recursos prácticos a las personas participantes (Figura 2).

Figura 2. Taller grupal realizado en Bicorp

Fuente: memoria final del proyecto “La Costera-Canal en Xarxa”.

7

Fase 3. Prospección y puesta a disposición de recursos y oportunidades. La última fase del proyecto tenía como finalidad cubrir aquellos objetivos marcados que se relacionan con la generación de redes de trabajo con empresas y entidades de ambas comarcas. Este aspecto resultaba vital para la consecución de los objetivos marcados.

La participación de las empresas en el proyecto ha servido para mejorar la información sobre sus necesidades en el ámbito laboral. Una tarea que ha servido también como actualización a determinados puntos del diagnóstico territorial y cuya tarea ha sido realizada por el personal técnico desplazado a las diferentes áreas.

Estos acercamientos derivaron en la captación de ofertas de empleo para ser cubiertas con las personas participantes del programa. Esta implicación de las empresas ha resultado uno de los factores diferenciadores e innovadores para un territorio en el que la colaboración público-privada es escasa.

Estos logros se han alcanzado gracias a la mejora de los canales de comunicación directos con empresas y personas desempleadas, generando nuevas vías y recursos empleando redes sociales, mailing, web y atención presencial.

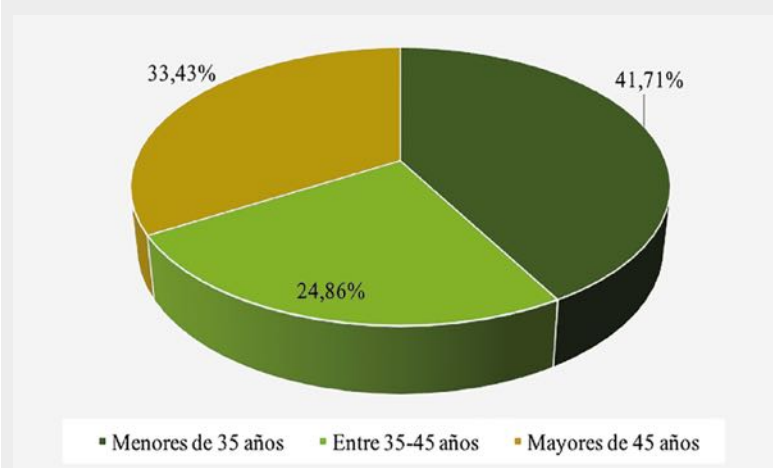
5. Resultados y conclusiones

En este apartado se muestran algunos de los indicadores utilizados para la evaluación del proyecto, y cuya importancia se podría considerar más relevante ya que afectan a objetivos clave de “La Costera-Canal en Xarxa”. Cabe destacar que en un periodo de ocho meses se han beneficiado de esta política activa de empleo un total de 363 personas.

En primer lugar, el proyecto se marcó como objetivo prioritario incidir

sobre los rangos de edad de menores de 35 años y mayores de 45. Esto se debía a las mayores dificultades para acceder al mercado laboral de dichos grupos, agravado por un éxodo de personas jóvenes hasta centros urbanos con mayor población (Figura 3). Un hecho que se ha podido cumplir gracias a la comunicación segmentada a dichos grupos y la colaboración con “l’Espai LABORA” de Xàtiva.

Figura 3. Personas beneficiarias según grupo de edad

Fuente: memoria final del proyecto “La Costera-Canal en Xarxa”.

El segundo aspecto al que mayor importancia se le dio en la ejecución del proyecto ha sido a la territorialización, en favor de los municipios con menor población y servicios. Es por ello que conocer la distribución por áreas resulta importante para conocer el éxito o fracaso del proyecto. Cabe señalar que dichas áreas fueron ampliadas al municipio de Enguera dada su implicación y

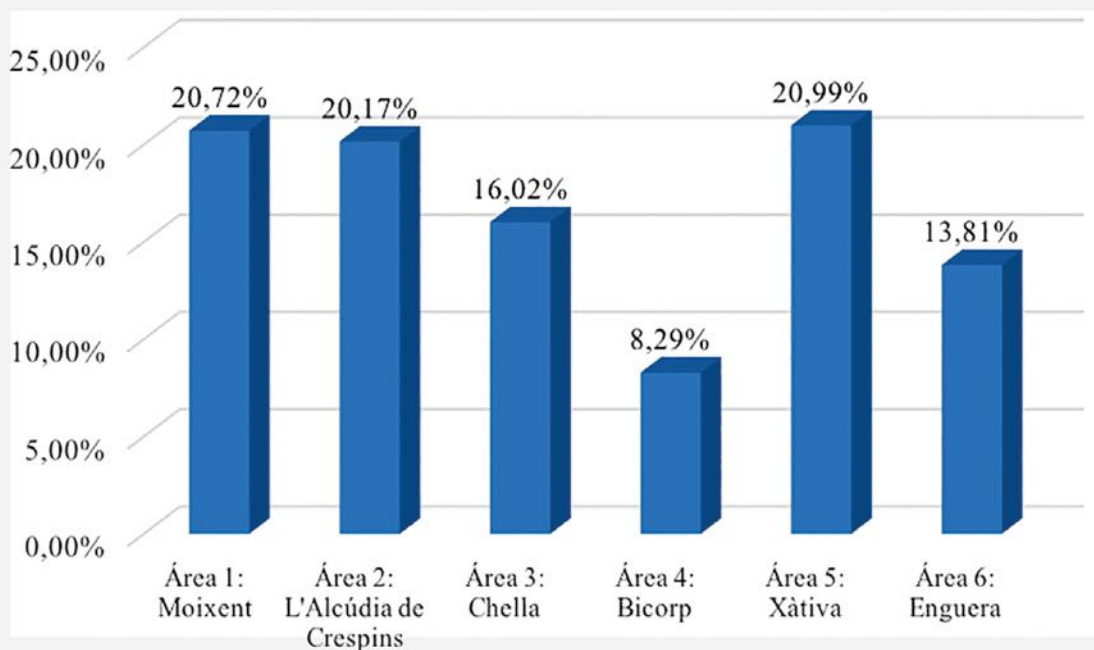
la población potencialmente beneficiaria existente en su término.

Dentro de lo previsible, el área de Xàtiva fue la que más afluencia de personas usuarias ha tenido, seguida por las de Moixent y de L'Alcúdia de Crespins. Por el contrario, Bicorp presentó las cifras más bajas, un hecho que pese a no ser el mejor, sí era esperable en áreas con menor población

y peores condiciones de accesibilidad (Figura 4).

Por último, la importancia de la fase número tres se ve reflejada en la tasa de inserción de las personas beneficiarias del programa. De esta forma, un total de 82 personas consiguieron un contrato laboral durante la ejecución del proyecto. Este número representa el 22,6 % de las personas beneficiarias.

Figura 4. Distribución de personas beneficiarias por área

Fuente: memoria final del proyecto "La Costera-Canal en Xarxa".

A modo de conclusión, se puede considerar que el proyecto ha resultado exitoso en cuanto a consolidar servicios de proximidad e intervenir sobre los grupos de población objetivo. Se debe destacar que, pese a no ser un aspecto fácilmente medible, el conocimiento del Pacto Territorial por parte de las entidades integrantes ha crecido considerablemente. Esto se demuestra en las solicitudes de los propios ayuntamientos

para contar con nuevos proyectos supramunicipales y dar continuidad a los existentes. Una demanda que no había existido hasta el momento.

Por último, la facilidad para acceder a los servicios de aquellas personas en situación de desempleo se puede señalar como el factor principal que ha generado los resultados mostrados. Un hecho que se podría considerar un ejemplo de la gran capacidad que los servicios de

empleo tienen sobre la población cuando se ejecutan desde el ámbito local, y que la consolidación de estructuras irá de la mano de la creación y puesta a disposición de dichos servicios. Este hecho encuentra su origen en el buen hacer de los profesionales que se han desplazado por todo el territorio para ejecutar el proyecto, sin los que no habría sido posible obtener los resultados presentados •

CAROIG XÚQUER

Associació de Desenvolupament Sostenible dels Municipis
del Massís del Caroig, Serra Grossa i Riberes del Xúquer

Plaça Manuel Tolsá s/n · 46810 Enguera

¿Cuáles son las razones por las cuales decidiste venir a vivir a Benali y dedicarte a las actividades turísticas?

Nuestro motivo para empezar el proyecto de Casas de Benali era para crear un espacio en el medio ambiente y para integrar todo el medio ambiente en nuestro concepto como casa rural. Nos decidimos por el tema del ecoturismo para crear un turismo que la gente que es más responsable, tenga más conocimiento y más conciencia ecológica en cuestiones sobre cómo conseguir y usar la luz y el agua de manera sostenible, pues aquí es normal que se abra el grifo y haya agua, etc. Tener esa conciencia de cómo se usa el agua, cómo se usa la luz... era, y es, básico, hasta como, por ejemplo, la ropa de cama que usamos es de algodón ecológico; lavar ropa requiere mucha agua, son cosas que normalmente la gente no tiene presente. También integramos el medio ambiente en actividades como el senderismo, pero también con una explicación de la sierra, con una explicación de las plantas, las hierbas, cómo se usan, para qué se usan... todo forma parte del concepto integral que estamos poniendo en marcha. Igual que la tranquilidad, el silencio... absolutos que ofrece este sitio. Esta tranquilidad es una cosa muy única, no hay muchos sitios donde se respire esta tranquilidad como aquí en Benali. Utilizamos e integramos el silencio que tenemos aquí, lo complementamos con actividades con profe-

Entrevista a Martine van Boven, Casas de Benali (Rural Tourism Benali S.L.)

José Francisco Serrano
Gandia

sos de yoga, masajistas... una forma de turismo consciente pero también relajado. La gente que viene aquí, viene para hacer los paseos, para relajarse, para tener el tiempo para aquellas personas importantes para ellos. Algo que también hemos hecho es eliminar las tv de las habitaciones, no hay cobertura de teléfono... es algo que hemos de reaprender (sobre todo los niños), cómo se pueden realizar actividades positivas en sí mismas, sin tv, sin teléfono... sino siendo ellos creadores y participantes activos de esas actividades (con madera, con pintura, con la naturaleza...).

¿Y por qué Benali?

Porque nos enamoramos desde el principio de este lugar cuando lo visitamos por primera vez, nos dio mucha pena ver que aquí se pudiera hacer este tipo de actividades, este tipo de ecoturismo... y no se llevase a cabo.

¿Vinisteis por azar?

Vinimos aquí cuando cerramos

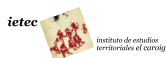
nuestro camping. Queríamos continuar con otro proyecto, y la verdad es que era muy difícil empezar un proyecto desde cero, con todo el tema de licencias... Aquí la restauración de las casas estaba casi completa, únicamente faltaba la piscina..., pero el 85% estaba acabado. No era empezar completamente de cero.

¿Consideras que estas actividades turísticas podrían posibilitar una actividad económica fundamental junto con otras acciones económicas agrícolas, ganaderas... para implementar el desarrollo integral de/ y en nuestra comarca? ¿Sería un motor económico?

Si. Para mí sí. Es como un sueño. Es muy duro. Pero a mí me gustaría poder trabajar aquí con productores locales para integrar los productos de la tierra, pero también la colaboración entre personas. Desde aquí, me gustaría construir algo juntos, en un futuro me gustaría tener una tienda de productos locales que cada uno pudiera traer sus productos y aquí operar como punto central de la zona del Caroig para que pudieran conocerse, comprarse... esos productos. También como un tema de marketing... En Holanda y en otros lugares -también aquí- está muy de moda pedir cajas, y las cajas están llenas de productos agrícolas, ganaderos... locales y artesanales, nunca sabes qué puedes encontrar, depende de la temporada, e incluye también unas recetas para saber

Paisatge de Sellent. Josep Esteve Adam.

cómo utilizar esos productos, tener un poco de inspiración y guía. Es una especie de actividad, se hace cada miércoles por la tarde y se va con los niños... se recoge la compra, ni vas a un supermercado... lo que implica también una conciencia diferente. Y siempre es una sorpresa, ya que nunca sabes qué habrá en la caja, son productos de temporada, pero siempre el contenido es un poco aleatorio.

¿Tenéis relación con productores locales, comarcales... dedicados a la agricultura ecológica?

Si. Tenemos con colmeneros, por la miel, que acompañamos de unas excursiones para que la gente aprenda todo el tema de la apicultura. Es muy importante para mí tener productos locales. Aquí tenemos olivos, y queremos poner en marcha una prensa, y es posible que así la gente que venga utilice esa prensa, con las aceitunas, y así, aprendan todo el proceso... Es una cuestión de educación, pero también es importante tener productos locales y comarcales, creo que habría que hacer un esfuerzo para poner en marcha una coordinación, poner en marcha una feria de productos del territorio del Caroig...

Estas trabajando aquí en el seno del Macizo del Caroig, ¿cuáles serían las bondades que verías en el tejido económico industrial, institucional, sociocultural...? ¿Y cuáles las carencias?

Las bondades, evidentemente aparte del sitio, es la orientación, estamos muy cerca de la ciudad, unos pueblos pequeños pero que cada uno tiene su historia, la imagen del territorio del Caroig... Hay muchas personas que piensas que el interior es un sitio muy cerrado. Yo he encontrado lo contrario. El agua, los charcos, las sendas... el senderismo está muy bien organizado, las sendas están muy cuidadas tanto en el Caroig como en la ruta del barranco de las carrascas, la GR7... esto puedo llevar a ampliar más las sendas, creo que hay más posibilidades. Igual que el ciclismo, es una zona espectacular para ir en bici. Respecto al tema cultural, en Enguera hay organización de muchas actividades, pero sobre todo concentradas en la época de verano, por las fiestas de Enguera... Me gustaría ver más movimiento, en Enguera, en la sierra... Por ejemplo, si estoy en la Plaza de las Palmeras, pienso que es una plaza muy bonita, muy íntima... puedes poner una orquesta pequeña, que no molesta a nadie, hay unas terrazas... también está el conservatorio... que podrías tocar alguna cosa... Están las facilidades,

pero se puede hacer algo súper bonito. Enguera es un pueblo con mucho desarrollo, es un pueblo pequeño, pero está muy desarrollado. Por ejemplo, en invierno podría haber un "trueque" para los niños, con juguetes, para tener la conciencia de que, si te has aburrido de un juguete, no lo tiras, sino que haces un intercambio...

Vosotros hacéis una feria, unas cuantas veces la habéis hecho. ¿Cómo contactáis? ¿Quién participa? ¿Sólo el ayuntamiento de Enguera? ¿Otros ayuntamientos?

En principio contactamos con los productores, a modo de muestra de productos, también de marca... pero básicamente artesanos. También hay personas que contactan conmigo para participar. Repartimos folletos. Hacemos publicidad en las redes sociales. En la feria utilizamos vasos de plástico duro, reutilizables, se paga 1 euro por vaso, y vas a las paradas-carpas donde encuentras frutas de temporada, también verduras... y allí utilizas el vaso. Si te vas de la feria, devuelves el vaso, y te devuelvo el euro. También estuve hablando con productores, que son mayores, porque me gustaba la idea de hacer intercambio de semillas, y en una de las ferias se hizo ese intercambio (precisamente fue un día en el que hacía mucho aire...). A esa feria vino mi padre de Holanda, que también cultiva en ecológico, y trajo sus semillas para intercambiar con gente de aquí y tener semillas de España para plantar.

Si planteásemos hacer esa feria, conjuntamente, promover que el Grupo de Acción Local pudiese participar en esa feria, no tan sencilla como comentabas, si no más organizada... ¿tienes el listado de la gente que participó?

Sí, claro y lo pondríamos a disposición.

Es que, podríamos generar sinergias con otras actuaciones similares, por ejemplo, el Fons Valencià de Cooperació, organizó una jornada de cooperación y solidaridad, y hubo unas mesas redondas donde se abordaron estas cuestiones... quizás sería interesante que toda esa gente, junto con la que tú conoces pudiese juntarse y organizar en el territorio una feria/jornada... no centrada en el turismo, sino centrada en un de producciones económicas relacionadas con la agricultura, la ganadería... también centrada en la mujer... y buscar una financiación institucional.

Nosotras hemos trabajado con ADENE en estas ferias, porque ellos

también estaban por aquí con actividades para niños. Pero es la única organización con la que colaboramos, aparte de los productores. Me gusta mucho la idea para así tener un base mayor y poder incidir más en el territorio desde una perspectiva integral y ecológica.

¿Cuáles son las carencias que encuentras en este territorio?

A parte de la posible ampliación de sendas... No veo muchas dificultades aquí...

¿Crees que los ayuntamientos y otras instituciones están haciendo los suficientes? O...

Por ejemplo, la agricultura en la sierra está limitada, también por el clima. Me gustaría investigar para hacer experimentos, como, por ejemplo, cambiar unos cultivos de trigo por quínoa, que hay treinta variedades. Pero hay algún problema... sólo son viables cinco de ellas por la altura, el agua... Hay muy poca agua, no llueve apenas. En otras zonas cercanas (precisamente donde no hay actividad) hay mucha agua... Aquí no hay tanta agua. Me gustaría traer agua, pero no se puede hacer. Hemos de reparar las balsas, o cubrirlas... o perforar 350 metros para hacer un pozo, sin garantía de existencia de agua. Y esto es básico. Cada año hay menos agua.

Me gustaría mantener los campos, hay mucha piedra, hierba... me gustaría tener más animales para hacerlo de forma tradicional, como parte de la finca. Sería una parte de educación, pero también de recuperación de *haceres* tradicionales.

Respecto a las casas rurales, lo solucioné el lunes pasado..., no tenemos un punto de recogida de basura, hemos de bajar al pueblo siempre. Tenemos punto de reciclaje y formas de reciclaje (plástico, vidrio, cartón, también para compostaje) en todas las casas, pero después hemos de bajar al pueblo. ¿Cómo le explico a la gente que está haciendo este reciclaje, este sistema..., que no tenemos punto de recogida de basura? Me gustaría que todo estuviera más organizado e integrado. Por ejemplo, también aquellas personas que vienen con la bici... lo tiran a la carretera y tengo que ir recogiendo botes, bolsas, geles, etc. que en su trayecto van tirando. Hay que tenerlo limpio. En la fuente Huesca hay un punto y el camión tiene que subir igual, pero me dijeron que no era posible, porque sube una vez al mes para limpiar los dos contenedores. Pagamos para eso, y han de subir todas las semanas... La historia es que es una empresa privada la que lo hace...

Paisatge de Quesa. Josep Esteve Adam.

Respecto al acceso... si no vienes de Enguera, has de venir por la pista unos siete kilómetros, y no está en muy buen estado... una parte pertenece a Bolbaite y otra a Enguera. Y habría que realizar el mantenimiento y mejora de todas estas pistas forestales.

Sabemos que unos de los pilares básicos de la economía fue la agricultura, la ganadería, la silvicultura... pero por diversos motivos ha ido perdiendo fuerza y capacidad para adaptarse/modernizarse... ¿consideras que es necesario una reorientación de esas actividades? ¿y consideras que esas actividades asociadas al turismo ecológico rural podrían implementar ese cambio?

Si, totalmente. Esa es nuestra filosofía. Trabajamos con productos ecológicos de la zona o de nuestra huerta, y los utilizamos en la cocina para nuestros huéspedes. Nosotras tenemos una huerta pequeña, que está más indicada para la educación que para la producción por el tema del agua que antes he comentado. Si tuviéramos agua, me gustaría tener una huerta más grande. Aquí trabajamos con las cajas, como he comentado anteriormente, teniendo en cuenta que no podemos utilizar algunos productos, y hemos de estar muy pendientes de no tener plagas. Tenemos un poco de todo, pero para mostrar. Por ejemplo, hemos comido lechuga durante 3 meses, cogiendo sólo las hojas de alrededor, para que continúe creciendo. También hacemos mermelada con la fruta... Para mi es muy importante que la gente vea de dónde vienen los alimentos que tiene mi plato.

Respecto al turismo, al ecoturismo, ¿tenéis relación con las gentes que está

haciéndolo en el resto de la comarca? Como por ejemplo... Los Botijos, en Bicorp, el hotel de montaña La Rocha, en Quesa...

Si, tenemos relaciones. Es importante, pero es una empresa muy distinta. Colaboramos de diferentes formas, con actividades, si estamos completos... es importante la relación con los vecinos. Es una forma de aprender, y conocer, también. No sólo con negocios del mismo estilo, sino con el resto de vecinos en general. Es tener la relación y la confianza. Por ejemplo, organizamos una comida en marzo para todos las vecinas y vecinos de los alrededores de Benali, y participaron unas 40 personas...

¿Hay algún tipo de asociación de la zona de ecoturismo?

No. Hay diferentes tipos de negocio. La filosofía del negocio es importante. Gabi y Cristina están también con el ecoturismo. Los Botijos también. Si nos uniéramos así, sería más potente. Y aquellas cosas que necesitáramos, serían más sencillas de conseguir...

Me comentaron el otro día que en la zona había bastantes apicultores... No hay una D.O de la zona... podría haber una marca que englobara toda la producción local, el turismo... o negocios locales: la producción de queso, de miel... Aquí anteriormente la producción de queso era habitual. ¿Cuál es el papel que deberíais cumplir con el patrimonio material, para preservarlo e impulsarlo hacia el futuro? ¿Qué se podría hacer?

Lo más importante es el agua. Otro objetivo fundamental es hacer una mayor promoción de este tipo de turismo.

Es necesario que llegue a más personas. Sobre todo, respecto a las generaciones venideras... Es importante cuidar el mundo, cuidar la tierra... No hay que esperar que la gente venga a Benali... Y para eso hay que organizar actividades. Hay que explicar, hay que compartir, hay que relacionarse con la gente que viene..., no simplemente dar las llaves sin más. Así es como la gente se va más concienciada...

Podríamos decir que el futuro del Caroig ha estado estancado como consecuencia de la escasa inversión pública y privada, la insuficiente innovación... ¿cuáles son las perspectivas económicas, sociales, culturales, turísticas... que ves para nuestras gentes, pueblos, comarcas...?

Antes de contestar... estoy pensado en una cosa muy importante, y son las actividades regulares. Quien viene es porque le gusta la naturaleza, y a esas personas hemos de continuar teniéndolas. Y para eso es necesaria la colaboración, pero es muy complicada también. Yo únicamente me encargo del alojamiento y la estancia aquí. Es importante que venga gente también a ofrecer sus actividades, a modo de *planning* semanal, etc. Si se creara una asociación o cooperativa... podría pedirse ayuda que mejorase las colaboraciones que ya hacemos, pero es muy complicado por la falta de tiempo. Las ideas las tenemos, pero... es complicado. Es una buena idea la asociación para organizarnos de mejor forma y más completa.

Respecto a la pregunta que no he respondido, para mi la feria es muy importante, esa colaboración y relación, tiene mucha base, y es lo mejor para empezar •

Si consideramos que los municipios que integran el territorio del Caroig pertenecemos al mundo rural, no cabe la menor duda que también entramos dentro del gran porcentaje de mujeres que se van de nuestros territorios, ya que, según el informe de Despoblación, Reto Demográfico e Igualdad, dos de cada tres personas que emigran del campo a la ciudad son mujeres, de esta manera y poco a poco vamos perdiendo así, un mucho de nuestro futuro, ya que sin las mujeres nuestra despoblación está garantizada.

Las mujeres de los territorios más despoblados sufrimos doble discriminación, una por sexo y la otra por ruralidad, con lo que esto último conlleva, de recortes de servicios sanitarios, de deficiente red transportes públicos, educación o empleo, entre otras. Sin embargo, a lo mejor, esta falta de recursos, sobre todo en empleo, hace que haya más mujeres emprendedoras en comparación con las zonas más urbanizadas, aún con la principal dificultad con la que nos encontramos como es la falta de financiación. A pesar de esto, las mujeres de nuestro territorio están intentando luchar por las desigualdades

Mujeres empoderadas en el territorio del Caroig

Alicia Pascual García,
licenciada en Pedagogía, Agente de Empleo y Desarrollo Local de Bicorp y socia de Adlypse

que le afectan, prueba de ello es el aumento considerable en los procesos de toma de decisiones como es el caso de las alcaldías que están presididas por mujeres, en un gran número de pueblos del territorio con respecto a décadas anteriores. Así como también, se puede observar en el asociacionismo, donde la toma de decisiones cada vez más recae en las mujeres dando así cuenta del elemento vertebrador que ejercemos en la sociedad local... y, como recoge y afirma Teresa López, presidenta de la Federación de Asociaciones de Mujeres Rurales, FADEMUR: “no caigamos en el error de reconfortarnos con el reconocimiento y las buenas palabras, que exigamos derechos”.

De esta manera, aunque queda mucho camino por recorrer, podemos decir que el territorio del Caroig está aumentando su empoderamiento femenino aunque de momento la mayoría de las mujeres aún siguen llevando las explotaciones agrícolas conjuntamente con sus maridos no obstante, su trabajo es más invisible, ya que lo consideramos como una ayuda familiar, así como las tareas del hogar siguen siendo realizadas mayoritariamente por las mujeres aunque también trabajen por cuenta ajena, al igual que asumimos los servicios que tradicionalmente se nos ha asignado en nuestro rol femenino como es la educación o la asistencia a las personas dependientes.

Aún así y a pesar de todas estas tareas, que de momento no son muy paritarias, cada vez más vemos a unas mujeres reivindicando su papel en esta sociedad y en el diseño de las políticas públicas, sociales, económicas... que nos afectan, pues y volviendo nuevamente a recoger una manifestación de Teresa López: “*hay mujeres resignadas (igual que en las ciudades), pero también hay muchísimas mujeres revolucionadas que se implican para no ser expulsadas de su territorio*”.

Paisatge de Quesa. Josep Esteve Adam.

El caràcter extremadament muntanyenc del massís del Caroig, ha condicionat històricament el traçat dels camins. Els camins de ferradura (aquells que només permetien el pas de hòmens i cavalleries), els camins carreters, les pistes forestals i posteriorment les carreteres asfaltades, van ser i són la base de l'entramat econòmic i social del món rural. Quan els camins escassejaven o quedaven abandonats, significava l'aïllament i la decadència, quan aquests milloren, permeten el desenvolupament del poble i comarques senceres.

Traçats amb intel·ligència, els camins, corriols i velles sendes empedrades buscaven els passos naturals, escalaven les vessants més abruptes, remuntaven barrancs de difícil orientació i traçaven serpentejant belles vies de muntanya. Vertaderes obres d'enginyeria són els camins que encara podem recórrer en la serra de Corbera (la Safor), Aitana, Espadà o les valls de Laguar i Gallinera. La joia per excel·lència dels camins de muntanya en el massís del Caroig és el camí de Tallada, també denominat recentment la senda de Cavanilles encara que el seu nom vertader és el Camí de l'Almedreix. Conservat en bon estat, aquest camí ascendeix en curts llaços des de Cortes de Pallás fins a l'alt de la Mola, on es va construir la gegantesca bassa d'hidroelèctrica, i arriba fins al pas de la Franca. Salva el ràpid desnivell

Els camins de Muntanya al massís del Caroig

José Manuel Almerich Iborra,
escriptor i geògraf

amb traçat aeri i els 400 m semblen no sentir-se a les cames per la perícia amb què va ser construït. D'origen morisc i molt ben documentat, els graons, o estrats de roca calcària que vistos des de lluny semblen infranquejables, són superats amb suport de murs de pedra seca, passos insegurs i reforços en els trams més exposats. Per ell, i per l'antic camí del Corvinet, la casa del Baró o el vell camí de Cortes a l'Otonel, Dos Aigües i Millars, les cavalleries passaven diàriament en els seus llargs i penosos viatges. En les zones pròximes a Bicorn, Benacancil, Navalón, Benali, al Caroig des de Teresa o Millars, especialment, perquè des d'allí s'ascendia per precises sendes de ferradura cap a la Mola, els camins salvaven bruscors desnivells amb sorprenent traçat, a vegades, excavats en la roca, a vegades penjats al buit, reforçats amb murs de pedra allí on era necessari.

“Los vecinos a fuerza de trabajos han hecho un mal sendero tan difícil y

peligroso que, estando en él, desconfiaba el que viajaba al llegar a la altura. A cada paso se descubren precipicios sin fondo: pítase continuamente un suelo peligroso por su estrechez y desigualdad: los ojos rehusan fijarse en aquellos despeñaderos y abismos: en muchas partes fuera temeridad subir ni bajar montado. Hora y media se gasta siempre entre peligros para llegar a la explanada, sin haberse desviado 30 varas del lugar que blanquea en la falda de un cerro”

Així ens descriu el botànic Cavanilles el seu trajecte pel camí de Cortes a l'alt de la Mola, hui encara en ús per a la pràctica del senderisme. Tant l'obra de Cavanilles *“Observaciones sobre la història natural, geografia, agricultura i frutos del Reyno de València”*, com el llibre *“Itinerari Espanyol o Guia de Camins”* de Joseph Matías Escribano, són aportacions fonamentals per a l'estudi de la xarxa de camins durant el segle XVIII, en un moment històric previ al que serà la màxima ocupació del territori en les zones d'interior.

Al respecte dels orígens d'aquest camí, es troba en l'Arxiu del Regne de València, un document titulat *“Inspecció ocular i relació de testimoniatges de les suposades millores i inversions realitzades per la família Pallás en la baronia de Cortes”* (1582) que fa referència a un conflicte que tingueren els moriscos de

Camí de l'Almedreix. José M. Almerich Iborra.

Cortes amb la família Pallás. En aquest document trobem transcripcions documentals que recullen una valuósíssima documentació històrica sobre el Camí de la Tallada. Es tracta de diverses declaracions testificals efectuades en 1582 per moriscos del propi poble de Cortes, a causa del plet que sostenen els vassalls amb la senyoria. En aquests testimoniatges, tal com es pot apreciar en els textos, trobem una valuosa informació sobre el citat camí, tant sobre la seua antiguitat, com la seua descripció, la tècnica constructiva emprada, el seu manteniment i la utilitat per a la qual va ser construït. Així mateix ens aporta el seu antic nom, que era el de Almedreix.

Tradicionalment, els camins i grans vies de comunicació s'han desenvolupat al llarg de les valls, planes o corredors entre alineacions muntanyenques. Sempre en les zones de planura o al costat de les riberes dels rius, els camins han sigut més abundants i els assentaments humans han pogut créixer en totes direccions. Els camins seguien el traçat més directe i ràpid i la comunicació era fluida i eficaç. En les zones del Caroig, el traçat dels camins era més difícil: es precisava un major grau de coneixement tècnic i difícilment es podien desenvolupar grans assentaments. Les muntanyes d'altra banda, juntament amb la complexitat i abundància de rius, rambles i barrancs, impedié que es pogueren traçar en línia recta i per tant, augmentava la distància. En aquest esforç històric de l'home per establir la comunicació es buscaren sempre els passos naturals, els serrals, estrets canons, vies fluvials o rambles d'amplària variable. En el Caroig, els llocs de pas més importants van ser la vall d'Aiora, la canal de Navarrés i la vall de Montesa. El canó del Xúquer no sempre va ser pas fàcil, ja que alguns dels seus trams són inacessibles. Els ibers, com a primers ocupadors del territori, ja amb certa organització social, van traçar els primers camins aprofitant els passos naturals que hem vist anteriorment. La via Heraclea va ser l'antecedent de la via Augusta i molts corriols actuals van ser també, vells camins ibers. Durant l'ocupació musulmana, i la relegació que se'ls va fer després de la conquesta cristiana a l'interior, fa pensar que molts dels camins actuals de ferradura foren d'origen morisc, ja que la muntanya estava molt poblada. Els caserius i pobles s'unien per estrets camins, a trams empedrats, a trams no, que permetien el tràfec de comerciants, tractants, pastors i soldats. L'escassetat de camins en condicions per la complicada orografia, va fer que fins al segle XIX la situació

Camí del Corvinet. José M. Almerich Iborra.

fora d'estancament social i econòmic. L'organització històrica del territori en el massís, d'una xarxa de camins en forma d'espina de peix, el centre del qual eren les valls que ho circumdaven, sense connexions moltes vegades amb l'interior, impedia la formació de circuits i per consegüent l'endarreriment de les seues poblacions. Les canyades, corriols o camins de transhumància també van complir un paper fonamental en les comunicacions del Caroig i van complementar la minsa xarxa de camins carreters i de ferradura. La transhumància de bestiar, sobretot oví, va ser una de les activitats més significatives des de l'Edat Mitjana. Al llarg del segle XIV, donada la proximitat del massís amb la mar Mediterrània, multitud de vies pecuàries es van obrir pas a través del Caroig per les quals anaven cap als ports de mar on eren xollats i s'embarcava la seua llana, gran part d'ella amb destinació a la llavors puixant indústria tèxtil florentina. Només a la província d'Alacant es comptabilitzen fins a 4000 Km. de vies pecuàries. La canyada real

d'Almansa, la canyada real dels Serrans o el cordal de Zafra són algunes d'elles. L'amplària d'aquestes vies oscil·la entre els 75 m (90 vares castellanes) de les canyades reals fins als 4 m de les colades, les vies més estretes. D'altra banda, la cerca de pastures d'hivern per als bestiar transhumants de les regions muntanyenques de Conca, va obligar el traçat de vies de pas i pastures des de l'alt Xúquer fins a les hortes de València, Múrcia i Cartagena. El descens des dels altiplans o les muntanyes de Carcelén cap a València es va dur a terme per Tres Cortes endinsant-se a la vall de Cofrentes deixant a la dreta el cordal de Tortosilla i la serra del Muñón, per a superar l'última alineació de muntanyes formada per la serra d'Énguera i el Peñón de los Machos que quedava a l'esquerra, pas previ a les càlides terres de la Canal de Navarrés, la Costera de Xàtiva i la Ribera del Xúquer. D'altra banda, la connexió amb terres pertanyents a la Corona d'Aragó no resulta estranya tenint en compte que les canyades estaven totes comunicades

Pas de la Franca. José M. Almerich Iborra.

entre elles, com les terres del Marquesat de Villena, enorme territori feudal que s'estenia de banda a banda de l'elàstica frontera entre Castella i el Regne de València. Aquesta via canalitzava a més, també el pas de cordes d'ases, muls i cavalls des de les planes cerealístiques del Camp d'Albacete fins a la Ribera, per a aprofitar els mesos del dur hivern en l'altiplà i les pastures més fresques i abundants de les planes litorals. De fet, la canyada real de Tortolilla, antigament es deia canyada real d'Andalusia, per enllaçar el sud peninsular amb les pastures hivernals de la Ribera Valenciana. El mateix ocorria amb la canyada real d'Almansa o de València, que amb una amplària màxima de 75 m transcorria des de l'altiplà castellà fins a les planes valencianes passant pels Alts de Salomón, la Colada d'Escudero o la Colada de les Arenes. Altres menors com la Colada de la Sotarraña, la Colada del Carril, la del Prado o del Arrullador recorrien la canal de Navarrés, i la Canyada Real d'Énguera, el corriol d'Anna, el corriol de Navarrés o la mateixa canyada d'Almansa a Bolbaite, comunicaven zones altes amb altres més amables per al bestiar, també denominades hivernacles.

Si observem el nostre territori des d'una perspectiva aèria, veiem que els passos possibles, els més importants corriols, recorrien per les àmplies valls que quedaven entre els grans colossos:

el Cinto Cabra i la Mola de Cortes, el Caroig, el Peñón de los Machos, la serra d'Énguera i la plana d'Énguera (alineació Tres Fites-La Plana). Així, entre la Mola de Cortes i el Caroig recorria la canyada de Jarafuel cap a Bicorb, entre el Caroig i el Penyal, els corriols del Corralejo i Benafetal, pel riu Cazuma cap a Quesa, entre el Peñón de los Machos i les alineacions de la serra d'Énguera, la Canyada Real d'Almansa, i les que recorrien pel riu Grande, igual que entre la serra i la plana d'Énguera on se situen els antics camins d'origen iber més antics. En el vessant occidental del massís, el mateix Jalance, a la vall d'Aiora-Cofrentes que tanca el conjunt, tenia quatre corriols principals: la vereda del Regne, la vereda de la Solana, la vereda de la Vieja Pelada i la de la Muela. La més important, la vereda del Regne, entrava en el massís del Caroig procedent d'Albacete, des de Balsa de Ves i seguia en un bon tram la divisòria entre els termes municipals de Cofrentes i Jalance fins a la rodalia del Tio Luis Mora que prenia direcció sud, creuava la població i pel riu Cantaban passava a Jarafuel vorejant el cinto del Carche. La resta de les vies pecuàries també creuaven longitudinalment el massís, sent moltes d'elles aprofitades posteriorment com a camins. L'amplària en tots els casos era de 20,89 m i la longitud variava des dels 20km de la vereda del regne fins als 1500 m de la vereda de la Muela.

Des que en la prehistòria, els animals van utilitzar les rutes naturals en les seues migracions anuals, fins a la xarxa de carreteres actuals, ha quedat una part important del nostre patrimoni històric i cultural. La transhumància va ser un moviment de migració que va moure milers d'ovelles per centenars de quilòmetres, a la recerca de les pastures fresques en els mesos d'estiu a les muntanyes, i les temperatures més suaus en el fons de les valls o al costat de la mar. Es calcula que només a Castella es van moure cinc milions d'ovelles en recorreguts de fins a 600 Km. en el segle xv. En la intrincada xarxa de veredes secundaries del massís del Caroig, les ovelles que proporcionaven llana a la indústria enguerina, es movien a la recerca de llocs on situar les mallades i poder xollar els ramats. La llana, en aquells dies el producte tèxtil més preuat, va ser la matèria primera per a una indústria tèxtil que exportava a la resta d'Europa els teixits manufacturats. Quan es van abandonar els llogarets i caserius del massís, les canyades ja feia temps que havien deixat de funcionar com a vies pecuàries. L'emigració i la falta de perspectives les han sumides en l'abandó, excepte algunes que, juntament amb els camins i sendes de ferradura, han sigut recuperades, marcades i senyalitzades per a l'excursionisme com una nova forma de utilització dels antics camins de muntanya.

El Grupo de Trabajo Arqueología del Júcar-Cabriel se constituye oficialmente con la firma de un protocolo de actuación por parte de los ayuntamientos de Cullera, Requena, Xàtiva y Enguera el 29 de noviembre de 2018 en el Museu de l'Almodí de Xàtiva.

Con anterioridad a la firma del protocolo ya existían contactos y colaboraciones entre los técnicos de los respectivos museos al coincidir sus correspondientes investigaciones en varios campos, tanto de la Arqueología como de la Historia. Como ejemplo de estas concurrencias podemos mencionar el estudio del origen de la Cultura Ibérica o el de la problemática de la conservación y estudio de los castillos. Era evidente que la coincidencia en ámbitos de investigación tenía como conclusión lógica un diálogo que permitiera contrastar los resultados obtenidos individualmente. La puesta en común, el intercambio de experiencias y resultados entre territorios próximos, que además forman una unidad geográfica coherente como es la zona baja de la cuenca del Júcar, permite disponer de una perspectiva más amplia que redunde en un mejor conocimiento del tema de estudio.

Del contacto y el trabajo compartido entre los técnicos surgió la expectativa de desarrollar un proyecto que, al implicar, formalmente, a las cuatro instituciones se beneficiara de las sinergias que surgen de la unión de esfuerzos. Tras un debate y discusión sobre los contenidos a investigar, se estableció como prioritario el estudio del origen de la cultura ibérica y se establecieron unos objetivos a alcanzar a partir de los conocimientos que el grupo de trabajo vaya generando:

1. Analizar, estudiar y comprender todas aquellas manifestaciones culturales que rodean a la arqueología en su ámbito de estudio.
2. Fomentar, valorar y difundir los estudios arqueológicos para acercar el pasado histórico a la sociedad.
3. Crear un centro de documentación común con un fondo documental catalogado y estructurado para su estudio y a la disposición del público interesado.
4. Reconocer las características propias de la realidad arqueológica y su influencia en los distintos ámbitos de la sociedad valenciana.
5. Poner de relieve los trabajos y resultados de los estudios generados por el grupo de trabajo
6. Hacer de los museos arqueológicos municipales lugares de referencia en la transmisión de los resultados y avances en la investigación. La cual debe de ser rigurosa y compartida con el conjunto de la sociedad.
7. Incrementar la sensibilidad cultural de la sociedad para que pueda disfrutar de

Un eje viario en la antigüedad

Grupo de trabajo Arqueología del Júcar-Cabriel¹

los resultados de la investigación y valores los procesos culturales que se han dado en su entorno y espacios afines.

8. Generar y posteriormente transmitir a la sociedad el conocimiento obtenido a través del trabajo realizado en los distintos proyectos del grupo de trabajo.
9. Valorar la importancia del fenómeno colonizador como formador de la Cultura Valenciana.

En una primera aproximación a la realidad histórica del territorio objeto de estudio se pudo apreciar como el planteamiento de un sustrato histórico común se confirmaba según se avanzaba en la investigación, tanto sincrónicamente como diacrónicamente.

A mediados del siglo VII a.C. se documentan las primeras cerámicas fenicias occidentales que desde la costa oriental mediterránea se introducen hacia el interior de la actual Comunidad Valenciana.

Durante los ss. VII y VI a.C. la presencia de materiales importados muestra la existencia de una red viaria que estructura el territorio y favorece los procesos de aculturación. Un ejemplo de este comercio lo encontramos en los contenedores, como el ánfora R1, testimonio del elitista comercio del vino.

A partir de mediados del siglo VI a.C. junto a las importaciones de cerámicas fenicias se documenta una tímida presencia de vasos de origen griego, mayoritariamente vasos y copas para beber vino, que progresivamente aumentaran en cantidad hasta sustituir a las primeras.

El puerto de llegada de estas mercancías se encontraba en la desembocadura del Júcar. En la actual Cullera. Los estudios sedimentológicos y paleoambientales muestran que la montaña de Cullera sería uno de los pocos promontorios que se destacan en un momento en el que la costa se encontraba más retirada, por tanto, constituía un referente y un fondeadero seguro para el incipiente comercio mediterráneo, una escala marítima en el Mare Nostrum. Remontando el curso del Júcar encontraríamos un enclave que pensamos fundamental para el conocimiento de la génesis de la cultura ibérica en la zona de estudio, l'Altet de la Vint-i-huitena, en la población de Albalat, que con toda probabilidad estaría, en estos momentos, rodeada por dos brazos del río Júcar.

La penetración de las influencias coloniales hacia el curso alto se atestigua en: la

Carencia de Turís, y en el curso del río Magro, subiendo por el valle de Hortunas, el Pico de los Ajos, Requena y Kelín. Este camino, como veremos a continuación es uno de los ejes principales que vertebran las comunicaciones terrestres de nuestro ámbito de estudio.

En la margen izquierda del río, aguas arriba y localizada en la partida de La Solana del Castell, destaca la presencia de la ciudad de Saiti, con niveles de la Edad del Bronce se ocupa ininterrumpidamente durante la Edad del hierro, la Cultura Ibérica y la romanización; desde este emplazamiento original la población se extiende a otras zonas, como La Costa, donde la ocupación llega hasta nuestros días. La ciudad se constituye como la capital, de al menos la zona norte, de la Contestania, siendo la única ciudad de su entorno próximo que acuña moneda.

Al noroeste de la antigua Saiti se construye en el s. IV a. C. una ciudad, de nueva planta y de trazado regular, Cerro Lucena (Enguera). Un oppidum de segundo nivel que, aunque poseedor de un territorio de influencia propio debería de encontrarse bajo la órbita de la capital próxima. Es una pequeña ciudad en la que se documenta la presencia de importaciones, escritura, elaboración de manufacturas, arquitectura defensiva, etc. A sus pies discurre un camino en sentido E-O que lo comunica con la zona occidental de la provincia de Albacete.

En época romana el camino que discurre junto al río Magro permite el tránsito de personas y mercancías entre la vía Augusta y el altiplano de Requena-Utiel. Su recorrido se encuentra jalonado de villas y restos de esta cronología. Destaca el monumento funerario de La Calerilla de Hortunas que perteneció a la familia de los Domitii. Que siguiendo las costumbres de los romanos se localiza en vías y zonas de paso muy frecuentadas, para así perpetuar la imagen de los difuntos.

En época islámica se conoce por Ambrosio Huici Miranda (1880-1973) que tradujo el texto de Ibn-Sahib al-Sala titulado Al-Mann bi-l-Imama que describe el itinerario que siguieron las tropas almohades en su camino desde Requena a Xàtiva, en el verano de 1172, al regresar de la fallida conquista del castillo de Huete y narra las penurias por las que pasaron al escasear los víveres y no poderse avituallar.

A partir de época cristiana las citas son mucho más frecuentes siendo el camino que une la zona norte de nuestra área de estudio con la meseta, por el valle del Cánoles, o con la ciudad de Valencia. El Archivo Histórico Municipal de Requena recoge en sus Acuerdos Municipales numerosas referencias a esta vía desde principios del siglo XVI. A mediados del siglo XIX la construcción de la carretera de las Cabrillas y el trazado del ferrocarril provocó la decadencia y desuso de esta antigua vía de comunicación •

¹ Enrique Gandía Álvarez, arqueólogo municipal Cullera; Asunción Martínez Valle, arqueóloga municipal Requena; Ángel Velasco Berzosa, arqueólogo municipal Xàtiva y Juan José Castellano Castillo, arqueólogo municipal Enguera.

Els nostres tres principis de l'agenda rural:

- Definir una geografia rural prioritària mitjançant la creació d'un grup de treball interdisciplinari.
- Incorporar la noció d'espai a la Constitució
- Defensar davant les institucions europees el manteniment d'un compromís polític i financer en favor del desenvolupament rural i convida a les regions franceses a la mateixa prioritat.

Les nostres 40 principals mesures de política pública

Salut

1. Negociar un acord nacional de responsabilitat col·lectiva entre l'Estat, els organismes regionals de salut, els sindicats i les universitats, establint un objectiu ambiciós i quantificat per a la reducció dels deserts de metges, sense possibles mesures reguladores per a l'avaluació en un plaça de dos anys.
2. Fer obligatòries les pràctiques a les zones rurals, que representen l'equivalent a 3.000 metges disponibles d'immediat.
3. Accelerar la contractació de 400 metges assalariats pel govern a les zones amb recursos insuficients i augmentar aquesta xifra a 600.

Mobilitat

4. Crear un fons de compensació de pagaments de transport, a nivell nacional i/o regional, dedicat a finançar serveis de mobilitat adaptada a les zones rurals.
5. Transferir una part de l'impost nacional sobre el consum de productes energètics recaptats per les regions per a recolzar a les Autoritats Organitzadores de la Mobilitat Rural.
6. Rellançar el permís a les zones rurals a 1 € al dia mitjançant un préstec i un tipus de zero.

Digital

7. Obrir l'experimentació del territori 5G als territoris rurals en el marc de la convocatòria de projectes de l'Autoritat Reguladora de les Comunicacions Elèctriques i del Correu.
8. Exigir als operadors que implementen la difusió de dades.
9. Generalitzar el sistema de pas-seig digital al medi rural i permetre la seua implantació a tots

Ruralitats, una ambició que compartir

50 propostes clau per a l'agenda rural (posades en marxa a França)¹

els nivells territorials (municipis, associacions, centres d'equilibri territorial rural, països, etc.).

10. Garantir el compliment dels acords de cobertura digital signats per les operadores.

Educació

11. Redefinir la classificació de les escoles en funció de criteris de distància (proporció d'alumnes en municipis poc poblats, fluxos d'alumnes i professors, etc.).
12. Generalitzar els acords de ruralitat recolzant-se en projectes educatius territorials i aplicar-los territorialment als components 'd'educació' dels contractes de ruralitat.
13. Desenvolupar un terç dels campus vinculats a les zones rurals.

Serveis públics

14. Garantir l'accés a una base de servei universal a menys de 30 minuts de distància.
15. Desenvolupar una acció de primer nivell en els ajuntaments, en col·laboració amb els Centres de Serveis d'Atenció Ciutadà, amb la finalitat de respondre a les necessitats dels usuaris o guiar-los.

Agricultura

16. Fomentar l'ajut a les petites explotacions familiars a la política agrícola comuna (PAC) (reorientació cap a un límit màxim d'assistència a l'activació agrària i augment dels mateixos) de les primeres hectàrees o animals, supressió del mínim de 40 anys per beneficiar-se de les ajudes a la instal·lació.
17. Condicionar la validació de les transmissions per part de les empreses de planificació de l'ús de la terra i respecte a tres criteris (sostenibilitat de les superfícies de producció, l'ocupació i el valor mig normal, i ampliar les seues possibilitats d'intervenció) a la venda de les unitats.
18. Fomentar noves pràctiques agrícoles, incloses les activitats agrícoles col·lectives i l'agricultura ecològica.

Desenvolupament econòmic

19. Negociar una carta de compromís entre l'Estat, les grans empreses, els interlocutors socials i les regions, sobre el model del PAQTE per a la política urbana, per al desenvolupament del teletreball, l'ocupació i la formació professional, cursos de postgrau, etc.
20. Prorrogar el règim de la Zona de Revitalització Rural fins al 2022 i iniciar els treballs de revisió del règim i dels incentius associats amb la finalitat d'orientar-lo millor cap als territoris beneficiaris i augmentar l'eficàcia del règim.
21. Elaborar un pla de suport al comerç rural per a finals del 2019.
22. Posar en marxa un pla per a la revitalització de petits pobles i centres urbans.

Treball i formació

24. Llançar una campanya de comunicació sobre les oportunitats d'ocupació rural.
25. Continuar l'experiment de 'territori sense exemple de llarga durada' i ampliar-lo a 30 nous territoris rurals.
26. Convidar a les regions a tenir en compte les especificitats dels territoris rurals en el desenvolupament i l'aplicació dels plans d'inversió en competències.

Allotjament habitatge

27. Crear un grup de treball Estat-Comunitat a finals del 2019 per preparar una *lleí Malraux* dedicada als territoris rurals.
28. Reservar una part significativa de les subvencions a la pedra (préstec de lloguer subvencionat per a la integració, préstecs de lloguer social, préstecs de lloguer social per a ús social...) per a les zones rurals, i revaloritzar els seus imports per tenir en compte els costos addicionals als projectes de rehabilitació.

Transició ecològica

29. Crear un fons de solidaritat ambiental, finançat per les autoritats locals i les empreses més contaminants, que pague els serveis mediambientals prestats per les zones rurals virtuals en termes de transició ecològica i energètica.
30. Encarregar una missió d'experts sobre la consideració dels serveis rurals (valor afegit mediambiental).

¹ Informe *Ruralidades: una ambició que compartir*, que és el resultat de la feina de la missió *Agenda Rural* llançada per la ministra de Cohesió i Relacions Territorials amb les Autoritats Locals i el ministre d'Agricultura (Govern de França), el passat mes d'abril de 2019; font: Xarxa Espanyola de Desenvolupament Rural.

Paisatge de Quesa. Josep Esteve Adam.

Joventut

31. Crear un Pack Jove a partir dels 16 anys.
32. Enfortir el paper de les Missions locals, especialment en la identificació de joves sense ocupació, sense formació ni pràctiques.
33. Llançar una convocatòria de manifestacions d'interès per a la creació de "campus de projectes rurals" dedicats a recolzar projectes de creació d'activitats (associatives, socials, econòmiques, humanitàries o cíviques) portats a terme per a joves rurals.

Cultura

34. Assignar una proporció significativa dels fons de les Direccions Regionals d'Assumptes Culturals a les zones rurals.
35. Implementar 500 activitats en àmbits rurals.

Esport

36. Dedicar el 50% dels fons d'intervenció del Centre Nacional per al Desenvolupament de l'Esport, actualment integrat en l'Agència Nacional de l'Esport, a instal·lacions esportives per a les zones rurals.
37. Demanar a l'Agència Nacional d'Esports que redefinisca els criteris per a l'assignació de recursos financers a les federacions, tenint més en compte els clubs rurals.

Vida associativa

38. Finançar adequadament i senyalar part del fons per al desenvolupament de la vida associativa per a accions realitzades al medi rural.

Autonomia i avançada edat

39. Millorar l'acollida de les persones majors a les zones rurals: revaloritzar les professions de l'envelliment (formació i remuneració), tenir en compte el criteri de la distància en les modalitats de les tarifes dels serveis d'ajuda a domicili i l'acollida de l'ajuda a domicili.
40. Mantenir exempcions de les cotitzacions a la seguretat social en Zones de Revitalització Rurals per a organitzacions d'interès públic, en particular els Centres residencials per a persones majors dependents.

10 millors propostes per a l'èxit de l'agenda rural

Recursos dedicats a les zones rurals

41. Crear un Fons Nacional de Cohesió Territorial, inclòs el Fons Nacional d'Ordenació del Territori, amb 250 milions d'euros en crèdits estatals i una importació equivalent de procediment de finançament d'un fons de compensació en els territoris rics, destinat als territoris desfavorits determinats per la geografia rural prioritària.
42. Establir un fons llavor amb un pressupost de 150 a 200 milions d'euros per posar en marxa projectes pilots recolzats per l'Agència Nacional de Cohesió dels Territoris.
43. Mantenir el nivell real de finançament (assignació d'ajuda a la inversió local, assignació d'ajuda als territoris rurals) per seguir endavant projectes territorials.

Suport d'enginyeria

44. Assignar part del Fons Nacional de Cohesió Territorial per finan-

çar l'enginyeria territorial a zones rurals.

45. Seguint el model de les Comissions de Muntanya, crear "equips de projecte" amb delegats provincials de l'Agència Nacional de Cohesió dels Territoris i de la Secretaria General per a Assumptes Regionals a favor dels territoris rurals.
46. Incloure components sistemàticament dedicats al desenvolupament dels territoris rurals i el suport a la revitalització dels petits pobles i centres urbans en els futurs contractes del Pla Estat-Regió, amb especial atenció al suport de l'enginyeria.

Contractualització

47. Establir un contracte marc, diferenciat segons el territori, basat en una carta comuna a tots els ministeris amb l'objectiu d'obtenir una simplificació.
48. Incloure en els contractes metropolitans del Pla Estat-Regió l'obligació de cooperació amb els seus territoris rurals circumdants.

Governança intermunicipal

49. Eliminar l'obligació de transferir competències en matèria d'aigua i sanejament.
50. Obligar a les conferències d'alcaldes a reunir-se a menys una vegada cada tres mesos a les comunitats de municipis i comunitats amb nuclis urbans, i implicar a aquestes conferències en la definició de l'estratègia i confiar-les la tasca garantir l'equilibri territorial •

És inqüestionable que la nostra comarca ha estat, durant molt de temps, un referent indiscutible del joc de la pilota. Especialment al joc de carrer i a la modalitat de raspall, on jugadores i jugadors de les localitats d'Anna, Xella, Bolbait, Navarrés, Quesa, Bicorb i Millars han destacat des del segle passat i han portat el nom de la nostra comarca per tot arreu del País.

Parlar del joc de la pilota implica parlar de tradicions, de cultura i d'una història de lluita i supervivència compartida que ha permés mantenir aquest joc durant segles. La pilota té el seu origen en l'Antiga Grècia i va ser introduïda a la península pels romans, que la van expandir a altres regions com ara França, Holanda, Bèlgica o Itàlia, on encara perduren diferents modalitats. Aquestes modificacions del joc troben un nexe comú al conegut com a "Joc Internacional", considerat com la modalitat més moderna de la pilota a mà i que permet la realització de campionats en l'àmbit europeu, i fins i tot, campionats intercontinentals.

La pilota a la Canal de Navarrés: una història d'oblit i esperança

Santiago Ciges Barberán

A la Corona d'Aragó va ser un esport molt popular practicat per membres de la noblesa, figures il·lustres com el frare Vicent Ferrer o reis com Jaume I (aquest el va importar a territori valencià de la mà de cavallers originaris de la Provença). Per la seua popularitat i els problemes que ocasionava, a mitjan segle XIV i fins al segle XVIII, es va prohibir la seua pràctica als carrers, quedant en molts casos confinada a recintes tancats (futurs trinquets) als que només accedien les classes adinerades.

Arribats al s. XIX, es pot afirmar que el valencià som l'únic poble d'Europa i de la península que conserva la tradició de jugar a pilota cara a cara, ja que els bascos deixen de jugar-la per fer rebotar la pilota contra el frontó o amb la seua

cesta i pala. Podem considerar aquest període com el moment de màxima esplendor del nostre esport, convertint-se en orgull la pràctica del joc de llargues i del raspall i representant una tradició mil·lenària que perdura fins a meitats del segle XX, moment en què la noblesa valenciana consolida una forta tendència a castellanitzar-se influïts pel règim franquista que fins i tot, desenvolupa la censura o la persecució directa a espectadors i jugadors. A més, tant l'aparició dels esports moderns com la limitació del joc a uns carrers que passen de ser per als cotxes en lloc de per a les persones, són altres dels motius pels quals el nostre esport comença a caure en l'oblit.

Malgrat aquestes tendències, en algunes comarques valencianes —com és el cas de la Canal de Navarrés— es continua conservant el joc de pilota i les partides disputades als carrers dels seus municipis continuen sent un lloc habitual de trobada, celebració i transmissió cultural. No era estrany veure que, en algunes localitats de la comarca com Anna, tingueren més de quatre carrers

Asensio Doménech Albuixech. Arxiu Fotogràfic del Ecomuseo de Bicorp.

III CAMPEONATO PROVINCIAL DE PELOTA RASPALL

FASE FINAL EN ALMOINES

DIA 9-11-86

2ª CATEGORIA 11 Horas

RAFELBUÑOL - BICORP

1ª CATEGORIA 16 Horas

XERACO - ANNA

ORGANIZADO POR LA FEDERACION
DE PELOTA VALENCIANA
DELEGACION DE VALENCIA
EN COLABORACION CON EL
AYUNTAMIENTO DE ALMOINES

preparats per a jugar partides, o que a Xella i Bolbait, la partida del dissabte es convertira en l'esdeveniment setmanal tant a escala local com comarcal. En altres, com Énguera, encara que no de

manera tan intensa, la pilota tenia una presència significativa als seus carrers especialment a *la placeta del Palacio* i també durant les festes patronals o en forma de partides d'exhibició.

Però són Navarrés i especialment Bicorb les que destaquen per la qualitat dels seus jugadors, per la importància de la pilota als seus carrers i per començar un treball de dècades per i per a la

Asensio Doménech Albuixech. Arxiu Fotogràfic del Ecomuseu de Bicorb.

promoció de la pilota. D'aquesta manera han arribat als nostres dies orgullosos de les seues arrels i riquesa natural, i sent promotors d'una tradició, fins a aquest moment, fortament arrelada al nostre territori.

És l'aparició d'RTVV i les primeres retransmissions de partides en televisió un altre moment d'especial rellevància per a la pilota a la comarca, ja que no era estrany veure els carrers de Bicorb en la televisió els diumenges a l'hora del café o observar com alguns jugadors de la comarca portaven el nom dels seus pobles per tot el territori valencià. A més, l'emergència de la figura de Paco Genovés com a ídol popular i la seua presència als carrers de la comarca, va reforçar un esport que pocs anys més tard experimentaria una gran pèrdua de visibilitat i cauria en l'oblit en la majoria dels pobles.

Aquesta tendència progressiva a la desaparició de la pilota a la comarca la podem vincular a la industrialització dels anys 80, a la despoblació, als moviments migratoris cap a les grans ciutats i especialment, a la gran popularitat i influència dels esports moderns com el futbol o el bàsquet. A tot això hem d'afegir l'arribada de les tecnologies de la informació i de la comunicació, configurant entre els més joves un nou tipus d'oci menys actiu i individualitzat,

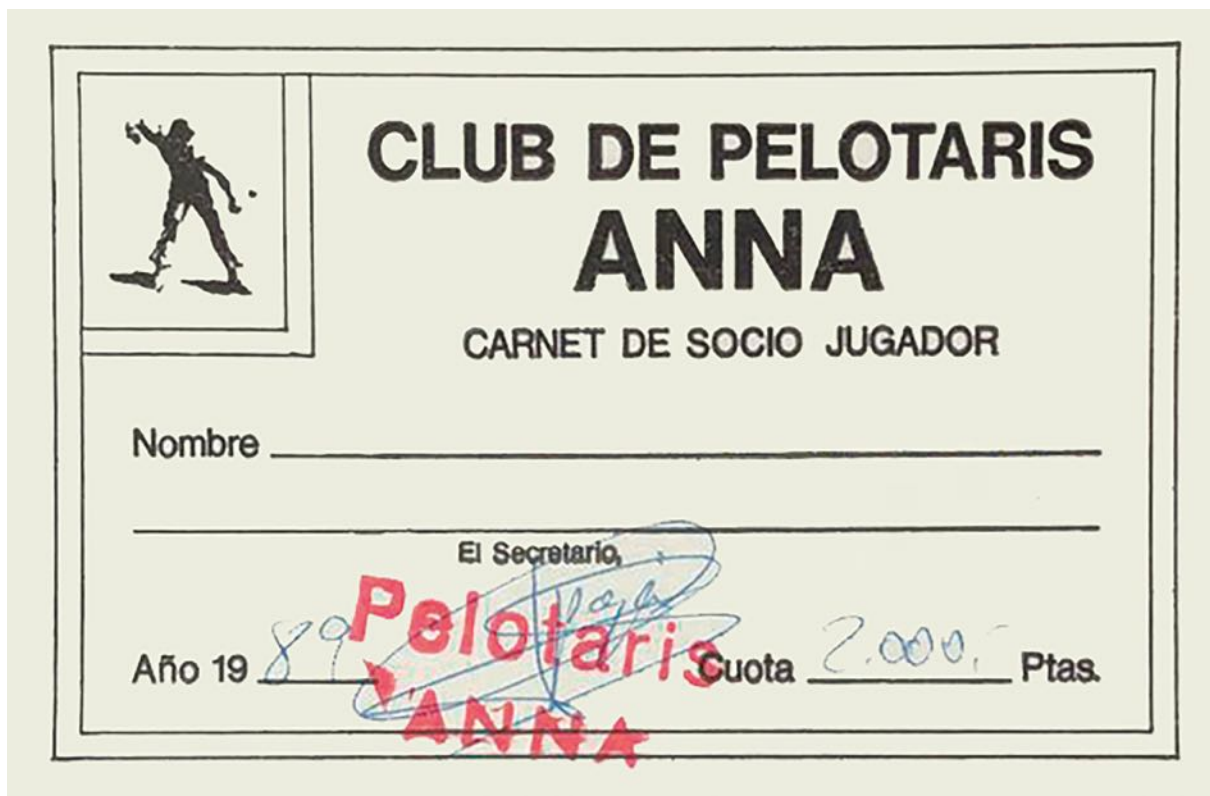
i la progressiva reducció dels espais de joc als mateixos carrers dels municipis per a afavorir la mobilitat de vehicles motoritzats. Si a tot això afegim que, a diferència d'altres esports, cap consistori a excepció de Bicorb ha invertit en instal·lacions pròpies, com són els trinquets o carrers artificials per al seu joc, ens trobem davant una situació pèssima i completament desoladora per a un esport que representa una forma d'expressió popular d'un territori i de tota una comarca.

Potser caldria observar bons referents a seguir com són el cas de les comarques de la Ribera Alta i la Marina Alta, on gran part dels seus municipis disposen de trinquets reformats o de nova construcció. I, al mateix temps, disposen d'una estructura organitzativa que promou en primer lloc el joc de la pilota a través d'escoles municipals, campionats intracomarcals i mancomunats. A més a més, fomenten el seu coneixement i seguiment per part de la ciutadania a través de la seua posada en valor com a senyal d'identitat del poble valencià.

Altre aspecte fonamental que ha contribuït a l'oblit de la pilota a la Canal de Navarrés és, tal com assenyalen pilotaris entrevistats per a realitzar aquest article, la dificultat per a trobar capital privat per al patrocini de trin-

quets, de partides o de les despeses dels mateixos jugadors i jugadores. S'ha de tenir en compte que encara que l'Administració Pública ha de tenir un paper fonamental en la promoció d'aquest esport, no ha de ser l'únic actor: l'empresariat ha de participar també com altre actor principal que garantisca la presència de la pilota en el temps i assegure la seua sostenibilitat. A més, des d'un vessant empresarial i de màrqueting, no és difícil relacionar el patrocini del nostre esport amb valors que aquest desprén com són la proximitat, la integritat, l'esforç, la solidaritat i la professionalitat, constituint un eix vertebrador del nostre poble, de la nostra història i de la nostra tradició. Exemples d'institucions, empreses o cooperatives de la comarca que ja s'aprofiten d'aquesta col·laboració són l'Ecomuseu de Bicorb, la Cooperativa el Progrés, Bicoloriva, l'empresa familiar Bimiel i les marques Turisme Rural o Bicorb Paradís Natural.

Ara mateix, la comarca únicament disposa de quatre clubs de pilota registrats i que, pel seu mèrit cal destacar: els Clubs de Pilota de Bolbait, Navarrés i Quesa i el Club de Pilotaris de Bicorb. És important el seu esment, ja que el seu paper és de vital importància en la divulgació de la pilota, en el tractament de conflictes derivats de l'escassetat

d'espais per a la seua pràctica i per la comunicació de la tasca social que desenvolupen en l'àmbit local i comarcal. No obstant això, excepte el Club de Pilotaris de Bicorb, que compta amb ni més ni menys que amb nou equips, cap dels clubs anteriorment citats compta amb equips en programes competitius, mostrant així una escassetat de moviment i presència en la vida social dels municipis.

Però si d'alguna cosa podem estar orgullosos en la promoció de la pilota a la comarca és dels centres educatius. Especialment per la inclusió d'aquesta tradició en els seus projectes educatius i per la formació específica realitzada pels seus docents, especialment els encarregats de l'àrea d'Educació Física. Tant és així que per al curs 2019/2020, el 100% dels centres educatius d'Educació Infantil i Educació Primària de la nostra comarca participen en el programa Pilota a l'Escola, desenvolupat entre la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport i la Federació de Pilota Valenciana, donant així a conèixer als centres les possibilitats educatives, socials i culturals que té el joc de pilota a través de sessions formatives als docents i sessions desenvolupades en les mateixes institucions amb la visita de pilotaris professionals.

El mateix succeeix amb els Instituts d'Ensenyament Secundari, tant l'IES Énguera com l'IES La Canal de

Navarrés participen en el programa de Pilota a l'Escola. A diferència de l'etapa de Primària, en Secundària l'activitat consisteix en una competició estructurada en diverses fases dirigida a l'alumnat de 3er d'ESO i diferenciada en una fase intracentres, una fase intracomarcal/intercomarcal i una fase final.

Per a aquells que tinguen dubtes dels beneficis que comporta que els centres educatius incloguen la pilota a l'escola o dels beneficis de promoció d'aquestes actuacions, cal dir que representen una ferramenta de gran eficiència per transmetre coneixements, habilitats o destreses enfocades a l'assoliment de les competències clau. A més, per la seua condició tradicional i popular, el joc de la pilota garanteix la creació d'ecosistemes d'aprenentatge dins dels nostres centres, fomentant les relacions interpersonals, les perspectives de gènere, la interculturalitat i la inclusió que exigeixen els indicadors de l'objectiu 17 de l'Agenda 2030 de les Nacions Unides o Objectius del Desenvolupament Sostenible.

I és així com la Canal de Navarrés constitueix hui en dia una de les comarques abanderades d'aquest canvi de perspectiva en un esport històricament representat per homes i desenvolupat per homes. Doncs no és estrany veure en la televisió o llegir en els mateixos diaris, com dones de la comarca —veieu l'entrevista a Mar Giménez Gascó,

en la revista Caroig 6— aconseguir grans gestes tant en l'àmbit individual com col·lectiu en el món professional de la pilota, convertint-se en vertaderes abanderades de modalitats autòctones com el raspall o el frontó, i d'altres de caràcter internacional com el *One wall*. Evidentment, aquest fet constitueix un actiu per la visibilització de la pilota a la comarca i la seua promoció, però especialment suposa un gran referent per a les futures generacions.

Però malgrat totes aquestes gestes, el joc de pilota a la nostra comarca encara no ha trobat la consideració que requereix i per les circumstàncies, es continua marginant i fomentant el seu oblit en alguns dels nostres municipis. Des d'ací, considerem la missió de promoure una reflexió col·lectiva sobre les línies d'actuació necessàries per a aconseguir que la pilota valenciana siga un referent esportiu més a les nostres localitats, com sí ho va ser fins a mitjans del segle XX. Però també un requeriment als governs municipals i als diferents actors socioculturals de la comarca, tant públics com privats, de difondre territorialment i social el reconeixement, el saber i la pràctica de la pilota valenciana com una mostra més de la nostra identitat esportiva, cultural així com posar en marxa un procés sociopolític i institucional de recolzar —econòmicament, publicitàriament...— la pilota en la Canal de Navarrés ●

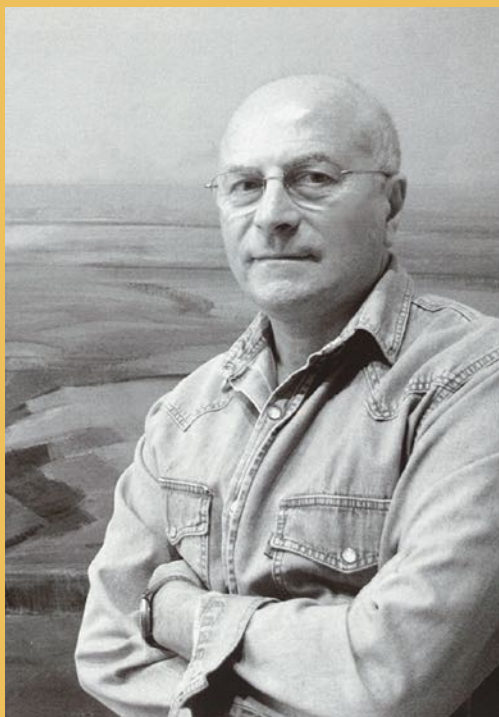
Los objetivos y finalidades del IETEC son:

1. El análisis de la problemática territorial, ecosocial, cultural, patrimonial, etc. de El Caroig y la propuesta de posibles soluciones.
2. La defensa del patrimonio natural, cultural, lingüístico, histórico y artístico de este territorio, fomentando su catalogación, conservación y divulgación.
3. Promover estudios e investigaciones científicas de interés y calidad para el territorio de El Caroig.
4. Contactar y coordinarse con otras entidades e instituciones así como adoptar las medidas necesarias para colaborar con ellas y promover un desarrollo territorial integral.
5. Sensibilizar a los poderes públicos, a las entidades ciudadanas y a la población en general sobre las necesidades locales, comarcales y territoriales.
6. Potenciar la imagen local y comarcal de este amplio territorio.

ietec

instituto de estudios territoriales el caroig

**Josep Esteve Adam
(Algemesí, 1946)**

Estudis de Belles Arts en l'Escola Superior de sant Carles de València. És un pintor extremadament sensible, amorós, precís i, sobretot, incisiu i amb un enorme ofici, entre ascètic i voluptuós i, alhora, profundament mironià –de Gabriel Miró– que, potser expressa d'una manera còmplice, la complexa geometria de la vida, de la natura, del món... perennement inserta en qualsevol dels paisatges i les seues gramàtiques quotidianes de línies, colors, volums... que, poc a poc, van derivant i/o depurant en diverses re/col·leccions de masses de colors, línies i perfils que, en un tendre lllindar plenament filat de llums, esdevenen silenciosament matèries *in loco*...

Un pintor excel·lent i profund amb multitud de exposicions (1973-2020) beques i distincions... i, a més a més, obra en diversos museus i institucions [Fundació Bancaixa, Fundació Bacardí, Fundació Barceló, Caja Duero; CAM-Murcia; BMW Ibérica; Ajuntament A Corunya; Museu d'Art Modern de Chicago- USA; Ateneu d'Albacete; etc.]; i, en aquest número de la revista, ens presenta una sèrie de paisatges localitzats en les colossals terres del Caroig on, la qualitat del medi natural-cultural emergeix solemne com un salm i, mitjançant uns camins, tal vegada enigmàtics però intensos i poderosos, esdevé una abstracció potser transfigurada.

Títols i tècniques:

Coberta: *Pedrer de Sellent*. 100x100 cm. Oli sobre contraxapat. Gener 2020.

Pàg. 4: *Des de l'ermita de Bolbait*. 27x45 cm. Oli sobre dm. 2017.

Pàg. 9: *Paisatge de Sellent*. 27x45 cm. Oli sobre dm. Agost de 2014.

Pàg. 11: *Paisatge de Quesa*. 27x45 cm. Oli sobre dm. Juliol de 2014.

Pàg. 12: *Paisaje de Quesa*. 55x46 cm. Oli sobre dm. 2014.

Pàg. 18: *Paisatge de Quesa*. 27x45cm. Oli sobre dm. Juliol de 2014.

¿Dónde puedes encontrar nuestras publicaciones?

PAPELERÍA VDA. JAIME BARBERÁN

C/ Dr. Albiñana, 16
46810 ENGUERA

PAPER PLEGAT
INDUSTRIA GRÁFICA-IMPRESA

Pol. Industrial «La Vila», C/ La Vall d'Albaida, 3
46819 Novetle • Teléfono 962 280 127
pedidos@paperplegat.com

la Rocha
hotel de montaña
c/ La Paz, 25 · Quesa

www.arquivoltaps.com
trini.martinez@arquivoltaps.com

Centro de interpretación del Patrimonio
C/ San Roque 11 · BICORP

BIBLIOTECA MUNICIPAL

Santa Cecilia, 17 • BOLBAITE

LLIBRERIA · PAPERERIA · ESPORTS

Avda. Blasco Ibáñez, 25 · Teléfono 96 224 01 25
46650 CANALS (Valencia)

Eléctricas La Enguerina.

EMPRESA DISTRIBUIDORA DE ENERGÍA ELÉCTRICA

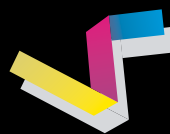
Bajada del Terrero, núm. 8 bajo
46810 **ENGUERA** (Valencia)
Tel. 96 222 45 12

EMPRESA MUNICIPAL
AYUNTAMIENTO
DE ENGUERA

PAPER PLEGAT

INDÚSTRIA GRÀFICA-IMPREMTA

Pol. Industrial «La Vila», C/ La Vall d'Albaida, 3
46819 Novetlè • Teléfono 962 280 127
pedidos@paperplegat.com

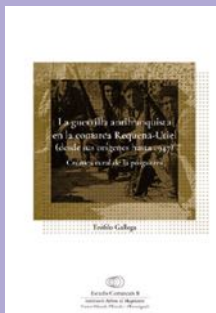

institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

Un país de llibres, un món de cultura

Els comtes de Bunyol
(segles XVI-XVII)
Maria Lluïsa Muñoz
Altaber

La guerrilla antifranquista
en la comarca Requena-
Utiel (desde sus orígenes
hasta 1947)
Teófilo Gallega

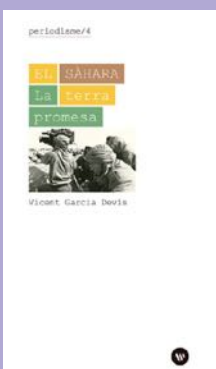
Rafael Ferrer i Bigné
(1836-1892). *Memoria de*
un poeta de la Renaixença
Jaime Millás

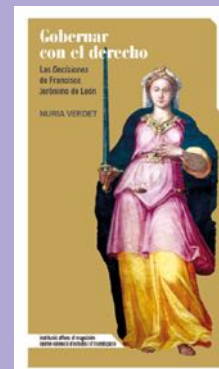
El asociacionismo en el
medio rural. *La Sociedad*
de Socorros Mutuos de
Chiva
Federico Verdet

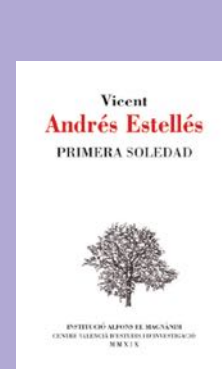
La batalla per la sanitat
valenciana
Sergi Castillo Prats

El Sàhara. La terra
promesa
Vicent Garcia Devís

Gobernar con el derecho.
Las Decisiones de Francisco
Jerónimo de León
Nuria Verdet

Primera soledad
Vicent Andrés Estellés

www.alfonselmagnanim.net